

UKRANIA
quae et
RUSIA COSACCORVM
sive Cossacorum
TERRA SIBIRICA, MONGOLICA,
TARTARICA, PROPRIO
nomine
a S. BARTHOLOMAEO
Schlegelio

ЧЕРКАЩИНА: ІСТОРІЯ КРАЮ ТА ЙОГО ЛЮДНОСТІ

С. Горошко
К. Івангородський
О. Компанієць
В. Масненко
Ю. Михайлюк
В. Полішук
Ю. Присяжнюк
М. Сиволап
С. Шамара
М. Шербина

Черкащина: історія краю та його людності

УДК 94 (477.46)

Ч-48

Автори:

Горошко Степан

Івангородський Костянтин

Компанієць Олексій

Масненко Віталій

Михайлюк Юрій

Поліщук Володимир

Присяжнюк Юрій

Сиволап Михайло

Шамара Сергій

Щербина Микола

*Рекомендовано до друку вченою радою
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького, протокол № 3, від 14 грудня 2017 р.*

Рецензенти:

Верменич Я. В., доктор іст. наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Турченко Ф. Г., доктор іст. наук, професор, Запорізький національний університет.

Ч-48 **Черкащина**: історія краю та його людності / За ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2017. – 698 с.
ISBN 978-966-920-330-4

Ця книга є першим системним науково-популярним викладом історії Черкащини, здійсненим на концептуальних засадах історичної регіоналістики. Історію краю розглянуто від часів творіння земної тверді до сьогодення в контекстах різночасових державних утворень, але крізь призму прагнення до власного політичного самовизначення (україноцентризму). Стверджується, що територіальна локалізація й регіональна специфіка були зумовлені не тільки природно-ландшафтним середовищем Середньої Наддніпрянщини, а й спільною історичною долею. Простежено зміну геополітичного та ментального статусу регіону, його антропологічного виміру. Описано політичну, адміністративно-територіальну приналежність краю, господарську структуру, культурний розвиток його людності. Звернуто увагу на відображення регіональних особливостей у масовій колективній пам'яті та на трансформацію регіональної ідентичності.

Видання адресовано широкому колу читачів, передовсім тим, кого цікавить історія рідного краю.

УДК 94 (477.46)

*Видано на замовлення департаменту культури та взаємозв'язків
з громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації*

ISBN 978-966-920-330-4

© Колектив авторів, 2017

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1	
Астрономія, геологія та палеонтологія.....	11
Розділ 2	
Археологія й стародавня історія краю (130 тис. р. т. – IX ст.).....	31
Розділ 3	
Києворуський час (882 – 1240).....	73
Розділ 4	
Під ординською зверхністю (1240 – 1362).....	97
Розділ 5	
Край у складі Великого князівства Литовського (1362 – 1569).....	109
Розділ 6	
У добу Речі Посполитої (середина XVI – середина XVII ст.).....	163
Розділ 7	
Черкащина та становлення Української держави в роки Національно-визвольної війни (1648 – 1657).....	203
Розділ 8	
У добу Руїни. На прикордонні (друга половина XVII – початок XVIII ст.).....	251
Розділ 9	
Черкащина XVIII ст. Останні десятиліття в складі Речі Посполитої. Втрата козаської автономії на Лівобережжі.....	281
Розділ 10	
«Ера націоналізму» в путях кріпацтва (1793 – 1855).....	309
Розділ 11	
Черкаська людність у 1856 – 1916 рр.: відданість традиції в умовах модернізації	333
Розділ 12	
У добу Української революції (1917 – 1921).....	363
Розділ 13	
Холоднороські повстанці, голод і церква в лешатах совєтської влади.....	383
Розділ 14	
Черкащина в роки нової економічної політики.....	395

Розділ 15	
Голодно-трагічні роки (1929 – 1939).....	425
Розділ 16	
Черкашина в роки Другої світової війни.....	465
Розділ 17	
Черкашина в період «розквіту» та краху комунізму.....	527
Розділ 18	
Черкаська область – складова соборної української держави.....	557
Розділ 19	
Черкашина революційна і постреволуційна	
(хроніка 2004 – 2016 років).....	581
Додатки.....	607
Вибрана бібліографія з історії Черкащини.....	646
Іменний покажчик.....	657
Географічний покажчик.....	679
Автори.....	696

Розділ 6

У добу Речі Посполитої (середина XVI – середина XVII ст.)

Наступний період історії Черкащини можна назвати польським, оскільки вона, як і більшість українських земель, опинилась у складі Польського королівства (Корони). Не буде перебільшенням сказати, що саме ця доба зумовила перетворення – до того майже незаселеного, розхристаного багатма степовими кочовиками, а отже, небезпечного для існування – краю на головний осередок і відродження української державності, і формування ранньомодерної української нації. Адже означені процеси були безпосередньо детерміновані таким унікальним явищем, як українське козацтво, котре зародилося, організаційно зміцнилося та стало політично зрілою національною елітою саме на теренах сучасної Черкаської області, окресливши тогочасним українцям значно вищі етносоціальні горизонти, повернувши їм відчуття історичної самовартісності, упевненості та гідності, якими вони були знані в Європі ще з княжої доби.

Загалом «польську добу» української історії можна назвати визначальною, оскільки на цьому етапі почалося переструктурування етносоціального організму українців до рівня нації, котра, як відомо, завжди прагне до незалежної політичної самоорганізації. Безсумнівно, черкаські терени відіграли в цьому процесі першорядну роль, оскільки від XVI ст. стали, по суті, ядром консолідації української ранньомодерної національної спільноти. Це зумовлювала насамперед специфіка тогочасної геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі, внаслідок

Козак на сторожі,
худ. Ю. Брандт, кін. XIX ст.

Козак на коні,
худ. Ю. Брандт, кін. XIX ст.

Козак їде в Січ,
худ. Л. Жемчужников, 1887 р.

Авангард татарського війська,
худ. Ю. Ришкевич, 1909 р.

чого регіон став порубіжним (між християнською та мусульманською, між осілою та кочовими культурами; так званий Великий Кордон), але водночас був економічно вільною та фактично самоуправною територією. Загалом у геоісторичному вимірі на цьому етапі край становив собою не лише специфічний етнічний простір, а й був своєрідною контактною зоною, де політичні, соціальні, культурні, конфесійні кордони часто були внутрішніми й до того ж розмитими.

Одним із найголовніших факторів етносоціальних процесів у цей час стала відчутна трансформація українського соціуму. Розстановка соціальних сил змінилася з так званою «втратою української шляхти», появою козацтва, а згодом і нової української еліти з його середовища, чіткою кристалізацією українського міщанства й остаточним юридичним оформленням статусу селянства. Хоча, безсумнівно, провідну роль у нових соціальних умовах відіграло українське козацтво. Однією з найпомітніших змін стала трансформація менталітету українців, що набуває відтепер «козацького» складника. Все чіткіше кристалізується самосвідомість українців і насамперед у середовищі селянства, для якої важливого значення набуває власна територія, православна віра, українська мова, «пасіонарність» нової аристократії (козацької старшини). Чіткіше визначаються й етноніми – «Україна» й «українці». Зрозуміло, «оновлений» етносоціальний організм українців не міг змиритися зі своїм пригнобленим статусом у Речі Посполитій, а це призвело до гострих конфліктів кінця XVI – першої половини XVII ст. (так звані «козацькі повстання»), епіцентром яких була саме Черкащина.

Черкащина – колиска українського козацтва

Найголовнішим чинником історичного «відособлення» Черкащини в польський період української історії, на який варто зважати найперше, стало формування нової еліти українського соціуму цієї доби – козацтва. Мусимо погодитися з В. Смолієм, що «на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти»¹, як і з тим, що феномен української козащини завжди привертав пильну увагу дослідників, наслідком чого є досить розлога історіографія з цієї проблематики².

1 Смолій В. А. Феномен українського козацтва // Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 1. – С. 5.

2 Детально див.: Івангородський К. В. Етносоціальний вимір українського козацтва (Нариси з історії Південної Київщини кінця XV – середини XVII ст.). – Черкаси, 2012. – С. 24 – 43; Матях В. Козакознавчі студії в українській історіографії // Історія українського козацтва... – Т. 2. – С. 495 – 540; Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст. – Львів, 2010. – 418 с.; Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини. – Черкаси, 2011. – С. 164 – 180.

Гене́за козацтва – довготривалий і складний процес, у якому переплелися культурні традиції та соціальна специфіка кількох тогочасних етнічних спільнот, причому різних і за віросповіданням, і за господарськими вподобаннями, і за соціальним світоглядом. При цьому багатопланова проблема походження українського козацтва породила в науці чимало версій, гіпотез, теорій і, звичайно, легенд та міфів. У різні часи козаків виводили з хозар, черкесів, бродників, татар, але згодом стало зрозуміло, що подібні підходи є хибними. Як би там не було, безперечним є те, що ідея козацтва народилася в Степу і, поєднавшись із давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення, почала реалізовуватися на північному боці Великого Кордону³ й насамперед на Черкащині.

На наше переконання, найближче до вирішення проблеми соціальної генези українського козацтва підходить концепція, згідно з якою першопочатковим елементом, що став соціальним фундаментом формування цього явища, було міщанство порубіжних міст Великого Кордону України й насамперед подніпровські міста-фортеці – Черкаси та Канів. І це зовсім не випадково, оскільки внаслідок тогочасної специфіки цього регіону Литовсько-Руської держави переважний відсоток його населення становили саме жителі міст, яким із кінця XV ст. довелося постійно протистояти татарським набігам. Так, і дослідник історії Черкас тієї доби, чигиринець А. Яковлів, зауважував, що «життя серед невпинної боротьби з татарами, під засторогою щоденної небезпеки, утворювало відважні, уперті, витривалі характери, сприяло відокремленню осібного класу людей, загартованих невпинною боротьбою з ворогом, – козаків»⁴.

Щоправда, ця версія не дає вичерпної відповіді на питання стосовно соціальної природи українського козацтва. Попри те, що наявні джерела переконливо засвідчують походження козаків з українських міст, як справедливо зауважує В. Щербак, це зовсім не означає, що козакували власне міщани – ремісники чи торгові люди, котрі якраз не завжди становили більший відсоток населення прикордонних міст⁵. Тому, скажімо, і не дивно, що люстрація цих земель 1570 р. серед жителів міст не згадує жодного козака взагалі, а реєстр податків від 1571 р. фіксує в Київському старостві тільки одного козака. На думку С. Леп'явка, це яскраво свідчить про вказану ще М. Грушевським особливість становища козацтва в середині XVI ст., коли козакування було промислом, яким займалися всі прошарки населення прикордоння⁶.

Не вносить особливої ясності в розуміння цього питання й погляд, згідно з яким українське козацтво було соціально аморфною масою. Адже загальне посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вельми сприяє розв'язанню проблеми. Очевидно, соціальна еволюція козащини не була одномоментним актом, а мала кілька етапів, упродовж яких неодноразово змінювалася соціальна домінанта козацького організму, допоки він не усвідомив себе осібним соціальним станом і до того ж не на нижчих щаблях ієрархії українського суспільства ранньомодерної доби. Одним із основних чинників «невловимості» соціальної основи українського козацтва часів його формування, на наше переконання, є загалом специфіка розвитку соціуму дніпровського порубіжжя литовського періоду.

Становище Великого Кордону відразу спричинило надзвичайно високу соціальну популярність козацтва, яке спочатку ще не було окремим станом, але це вже була професія, причому найоптимальніша для порубіжного життя. Звідси ж і зростання в середовищі козацтва «шляхетського елементу», адже, по суті, козаки спочатку виконували тут «роботу» шляхти – захищали рідну землю. Тому все населення прикордонних міст, добре володіючи зброєю, брало участь у козакуванні, тоді як місцева адміністрація доволі активно сама залучала його до цього. Таким чином, широка соціальна база, яка постійно оновлювалася й динамічно змінювалася, була тим надзвичайно важливим фактором, що забезпечив україн-

3 Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXII. – С. 39.

4 Яковлев А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. – К. [Отбитка з журналу «Україна»], 1907. – С. 3.

5 Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва // Укр. істор. журн. (далі – УІЖ). – 1994. – № 2 – 3. – С. 78.

6 Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 – 1591). – Чернівці, 1999. – С. 34.

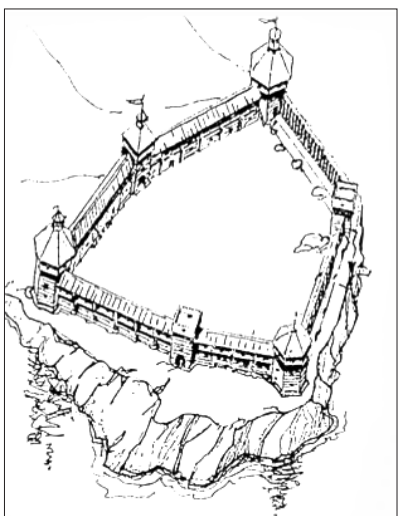
Татари з ясиром,
гравюра, невід. худ., 1530 р.

Дніпровські пороги,
худ. П. Порубасв, 1919 р.

Козацький зимівник

Хортицька Січ (сучасна реконструкція)

ському козацтву швидко станову еволюцію. У результаті школу козацтва пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення всіх українських земель⁷.

Досить відчутно ситуація змінилася впродовж другої половини XVI ст., коли до лав козащини влилася значна кількість боярства, яке втратило юридичну шляхетськість. Саме тоді козацтво набуло яскраво вираженої ментальності військового стану, що й зумовило початок генези станових прав цієї лицарської верстви. Наступним переломним моментом стало створення наприкінці XVI ст. реєстрового козацтва, що своєю чергою значно прискорило інституціоналізацію козацької самоорганізації на Запорозжжі, де основу козацтва становили переважно представники непривілейованих верств – міщанства та селянства. Особливо зросла кількість козацтва (і не тільки за порогами Дніпра) після перших козацько-польських конфліктів 1590-х рр. У першій половині XVII ст., на наш погляд, спостерігається зворотний процес – «оміщанення» козацтва й передусім «низового». Так, наприклад, у відписці путивльського воєводи за 1630 р. відзначено: «А черкасы (так у тодішній номенклатурі Московії іменувалися саме запорозькі козаки. – К. І.) де после бою ж разошлис по городом»⁸. Велику кількість «оміщаних» козаків зафіксували також люстрації (так у Речі Посполитій називалися переписи населення з метою його оподаткування) 1616 і 1622 рр., іменуючи їх «непослушними»⁹.

Незважаючи на таку швидку динаміку соціальних трансформацій, українське козацтво кристалізувало власну суспільну свідомість досить повільно. Досить влучно свого часу з цього приводу висловився М. Костомаров: «Будь-яке суспільство, перш ніж оформитися в струнке державне тіло, носить на собі відбиток хаосу. Козацтво було новим фазисом історичного життя й за незмінним законом виникнення, розквіту та занепаду людських суспільств повинно було мати і свій період варварства, період хаосу та період встановлення»¹⁰. Втім, остаточно вкоренившись на початку XVII ст. у всі шпаринки українського життя, до середини цього ж століття козацтво перетворилося на стан, якому, безперечно, були властиві риси нової еліти українського суспільства.

На жаль, влада Речі Посполитої так і не знайшла порозуміння з новою соціальною верхівкою українців. Безперспективно прагнучи взяти козащину під жорсткий контроль, поляки лише посилювали її невдоволення, а кожний їхній договір із козаками лише посилювали авторитет і політичну самостійність останніх. Коли ж до цього додалися ще й земельні суперечки на Подніпров'ї, стосунки між українцями та поляками зіпсувалися остаточно. При цьому перших репрезентували відтепер саме українські козаки, доклавши до середини XVII ст. чимало зусиль для збереження своїх прав і вольностей, намагаючись уникати контролю офіційної адміністрації та створюючи власні органи врядування.

7 Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 64.

8 Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – Москва, 1877. – С. 318.

9 Źródła dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877. – S. 135.

10 Костомаров Н. О казаках // Русская старина. – 1878. – № 3. – С. 399.

Місто Черкаси – «ГОЛОВНЕ ВОГНИЩЕ КОЗАЦТВА»

Незважаючи на те, що українська козаччина була присутня й у багатьох інших тогочасних містах і містечках Наддніпрянщини та Поділля, все ж таки саме Черкасам належить особне, першорядне значення в її генезі, формуванні, становленні та розвитку, причому в усіх структурних формах і ментальних виявах, передусім в іпостасі міста як «материнського» ядра цього явища. Насамперед виокремлення в такому статусі зумовлювала специфіка географічного розташування в XV ст. як останнього прикордонного міста на півдні Великого князівства Литовського, або ж, як відзначав сучасник, – «остання литовська фортеця»¹¹. Водночас це зумовлювало й специфіку всього регіону, центром якого було місто, а, як відомо, на середину XVI ст. Черкаське староство було найбільшим на українських землях, займаючи територію від водорозділу Роставиці й Унави до гирла Самари та від Прилук до Лебедина.

З документів також видно, що слово «черкаси» на цьому етапі означало не лише відповідний населений пункт, але й охоплювало весь простір староства, сягаючи території Запоріжжя. Характерною в цьому контексті є така згадка: «в Черкасах селище Бузуково и з землями, и сеножатми, и пасеками, и з ыншими доходы... на [на користь церкви] оддала»¹². Досить промовистим є і формулювання, яке дали 1570 р. московські послы стосовно міста: «городъ Черкасы Каневские»¹³, що свідчить про поширення топоніма й на північ регіону. Документи зафіксували також володіння тогочасних черкасців і в басейнах річок Тясмин, Ворскла, Оріль, Самара, Інгул і власне по Дніпру, де вони користувалися уходами для вилову риби та полювання бобрів¹⁴. Таким чином, варто окремо відзначити й значення міста Черкаси як головного форпосту колонізації Сходу та Півдня України, які в той час були не заселені та називалися «Диким Полем».

Власне саме місто розташовувалося навколо замку, «оточене звичайним острогом», як свідчить люстрація 1570 р.¹⁵ Будинки тогочасних жителів також були пристосовані до оборони, тому в стінах робили амбразури для гармат і гаківниць. Причому вогнепальну зброю, у тому числі рушницю та порох, виготовляли на місці. Скажімо, у Черкасах першої половини XVI ст. джерела зафіксували гармаша Ворону. Тож А. Яковлев мав рацію, стверджуючи, що «місто Черкаси, з господарським замком при ньому, дякуючи географічним і політичним умовам, грало досить поважну роль в історії південної України за часів Литовсько-руської держави»¹⁶. Добре відомо, що ця «поважна роль» міста полягала в обороні всієї Литовсько-Руської держави від нападів татар Кримського ханства. По суті, Черкаське староство являло собою найпівденніший степовий плацдарм, який першим приймав на себе удари татарських загонів, перетворившись на «вікове побойовисько»¹⁷. Постійна тривога в регіоні фіксувалася й у середині XVII ст.: «У цих краях сто чи навіть тисяча воїнів не може почуватися спокійно», – відзначав очевидець¹⁸. Водночас не є таємницею, що влада князівства, а згодом і королівства була неспроможна допомогти місту та регіону в обороні, а тому захисні функції покладалися винятково на місцеве населення, яке так чи інакше змушене було витворювати з-поміж себе організаційну структуру.

11 Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (далі – Мемуары). – Вып. 1. – К., 1890. – С. 7.

12 Материалы по истории козацкого землевладения, 1494 – 1668 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (далі – ЧИОНЛ). – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894. – С. 8.

13 Сборник Императорского Русского Исторического общества (далі – Сборник ИРИО). – Т. 71. – Ч. 3. – СПб., 1892. – С. 648.

14 Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891. – С. 49.

15 Архив Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. 3. – К., 1905. – С. 11.

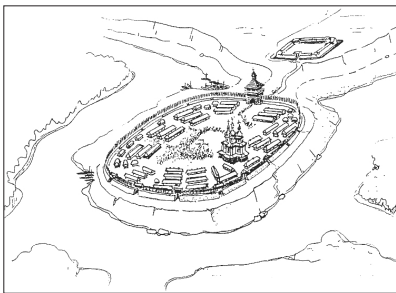
16 Яковлев А. Намістники, державці і старости... – С. 1.

17 Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S. 4.

18 Боплан Гійом Л. Де. Опис України / пер. з фр. – Львів, 1990. – С. 38.

Дмитро Вишневецький (Байда),
сучасна копія портрета
роботи невід. худ. XVII ст.

Запорозька Січ, сучасна реконструкція

Стефан Баторій,
худ. В. Стефанович, 1578 р.

Зрозуміло, така «вольниця» приваблювала в край жителів інших міст і країн. Ця обставина, безсумнівно, була однією з найістотніших причин появи українського козацтва, яке становили люди вільні, що не визнавали над собою жодного адміністративного офіціозу. Оскільки ж у специфічних умовах особливе положення займали саме Черкаси, то саме в межах цього міста козацтво набуло найяскравішого виразу нових соціальних реалій. Найвагомішим підтвердженням цього є те, що всі перші згадки про українських козаків у джерелах пов'язують їх передовсім із Черкасами. Так, у першій офіційній згадці від 1492 р. кримський хан скаржився великому князю литовському на напад козаків із Черкас на Тягиню. Виправдовуючись, Олександр відписав: «...черкасці, прийшовши Дніпром, під Тягиною човен твій розбили.., а після того під Тягиною черкасці взяли десяток коней і трьох чоловік забрали з собою»¹⁹. У 1494 р. вже московських послів обурило те, що «з черкаського городка козаки потопили [наші човни та] все відібрали»²⁰. Причому, за словами цих московитів, це були «черкасці», яких очолював «Богдан, черкаський воеводка» (на думку М. Грушевського, князь Богдан Глинський²¹). Черкаські козаки були причетні також до сутичок з татарами в низов'ях Дніпра взимку 1502 – 1503 рр.: «Черкаські козаки, з'єднавшись [послів татарських] побили», тому послі пропонували хану «на Черкаси рать послати»²², а отже, вже сучасники чудово розуміли, що саме це місто є основним осередком українських козаків.

Так, в «Описі Сарматії» (1578) італійця Алесандро Гваньїні відзначено: «На південь від Києва є місто Черкаси, жителі якого називаються черкасцями (*Circasci*). Це хоробрі та войовничі люди, майже безперервно вони воюють з перекопськими татарами»²³. Зі свого боку невдовзі й Гійом Боплан відзначав: «Я бачив це місто в усій його величі, сюди сходилися козаки після бойових походів; тут навіть проживає їхній генерал [гетьман]»²⁴. На цьому ж наголошував у 1631 р. і севський воевода С. Стрешнев: «А в которых де, государь, городкех... козаки жили по дамом, и ныне де, государь, те все козаки ис тех городков идут в сход к гетману... и к козаком в город в Черкасы»²⁵. Натомість у 1632 р. козак Іван Павлов повідомляв путивльському воеводі, що «гетман де черкаской, Андрей Діденко, живет в городе Черкасах»²⁶.

Усвідомлювали таке значення міста й пізніші дослідники козаччини. Так, ще автор «Історії Русів» у XVIII ст. переконував, що для українців Черкаси були «головним їх містом, де гетьмани руські [тобто українські] резидували і був верховний трибунал цієї землі»²⁷. У першій половині XIX ст. М. Маркевич також

19 Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – S. 19.

20 Сборник ИРИО. – Т. 41. – Ч. 1. – СПб., 1884. – С. 194.

21 Грушевський М. С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 7. – К., 1995. – С. 83.

22 Сборник ИРИО. – Т. 41. – Ч. 1. – СПб., 1884. – С. 539.

23 Guagnini A. Sarmatia Europea et Asiatica Descripto. – Cracovia, 1578. – P. 45.

24 Боплан Гійом Л. Де. Опис України... – С. 33.

25 Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т. (далі – ВУР). – Т. 1. – Москва, 1953. – С. 110.

26 Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук. – Т. 1. – СПб., 1890. – С. 409.

27 История Русов, или Малой России. – Москва, 1846. – С. 19.

зазначав, що «Гетьману призначено було місцеперебуванням місто Черкаси на Дніпрі», а «зі встановленням Гетьманської столиці в цьому місті» українці «отримали ще більше права на назву козаків»²⁸. Своєю чергою різні історики визначали статус Черкас тієї доби так: «першопочатковий розсадник козацтва українського» (М. Максимович), «ядром козацтва стали Черкаси з їхніми волостями» (М. Костомаров), «Черкаси до часів Хмельницького було найбільш окозаченим містом з усіх міст південноруських» (П. Куліш), «до часів Хмельницького Черкаси вважалися головним козацьким містом» (Л. Похилевич). Особливе значення Черкас як основного осередку формування козацтва відзначали й польські історики, зокрема А. Яблоновський: «Черкаси як найпівденніший замок королівський був найбільшою опорою в цьому регіоні Речі Посполитої і мав настільки велике значення, якого не мав навіть Київ»²⁹.

Основним і первинним джерелом утворення українського козацтва, як ми вже знаємо, стало міщанство південних староств Київського воеводства й насамперед міста Черкаси. В історіографії такий підхід, зокрема, відстоювали П. Куліш, М. Грушевський, І. Крип'якевич, це підтверджують і джерела. Так, сучасник подій П. Пясецький наприкінці XVI ст. відзначав, що козацькі «зграї на зимування розбігалися по містах до домів своїх»³⁰. При цьому брати участь у козакуванні міг будь-який житель порубіжних міст. Необхідно відзначити, що і населення Черкас, і всього регіону ставилося до козацтва цілком прихильно. На цьому наголошував уже О. Рігельман: «Всі мешканці ні в чому потреби, крім всілякого достатнього надлишку, не мали; чому й козаки, які знаходилися по сусідству, жили з ними у добрій згоді та робили їм ще всякий захист і оборону від набігів татарських, через що не лише спокійне та безпечне життя, але й приріст у себе в людях отримали»³¹.

Фактично завдяки поєднанню козацтва та Черкащини сюди перемістився центр історичного життя українців (до монгольської навали він, звісно, був у Києві), де визрівали процеси, що визначили подальший розвиток української спільноти та її історії. При цьому своєрідна автономність південних староств Київського воеводства як основа політичної самостійності українського козацтва зумовлювалася геополітичним розташуванням ще від часу входження цієї території до складу Великого князівства Литовського. Прикметно, що кримський хан Девлет-Гірей був переконаний, що саме в Черкасах живе «Великий князь України»³². Таким чином, варто звернути увагу й на участь у цьому процесі місцевої адміністрації – черкаських старост. Оскільки місто служило своєрідним аванпостом на південному кордоні держави, його старости діяли часто самостійно. Зв'язок тогочасних Черкас зі столицею був слабким і непевним, а це покладало на місцевих урядників ширші та відповідальніші обов'язки, порівняно з іншими частинами держави. Черкаські старости мусили дбати не лише про оборону замку та міста, але й виконувати судові та поліцейські функції, причому серед населення, яке звикло покладатися тільки на себе. Порубіжний статус Черкас зумовив ще одну важливу функцію місцевих старост – дипломатичні відносини й передовсім із Кримським ханством. Тому, крім «великого», як згадано вище, кримчани іменували тутешнього старосту ще й «черкаський князь»³³.

Водночас специфіка регіону так чи інакше спонукала старост до тісної співпраці на початку XVI ст. з іще молодим і доволі аморфним козацтвом. Оскільки ж останнє формувалося насамперед у Черкасах, то місцеві урядники історично закономірно стали первинними його організаторами. Водночас дискусії навколо цього питання зумовлені тією обставиною, що старости замовчували факт спільних дій з козаками, адже це загрожувало немилістю великого князя або ж компенсацією з власного рахунку збитків, заподіяних не зовсім законними діями козаків. Утім навіть нечисленні джерела переконують, що саме черкаські старости часто очолювали стихійні загони козаків і організовували їхні походи в причорноморські степи.

28 Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – Москва, 1842. – С. 9.

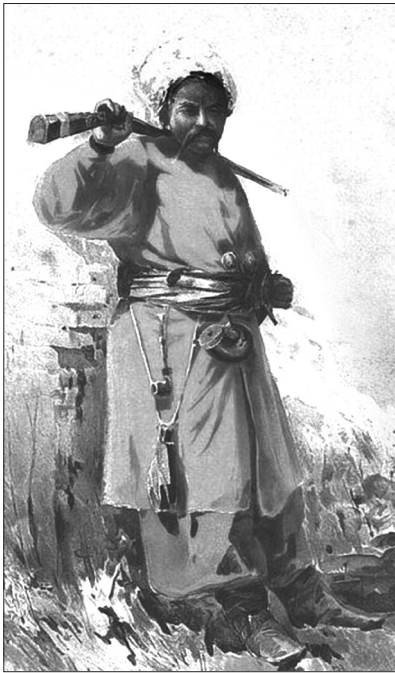
29 Jablonowski A. Wstęp. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) // Źródła dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa, 1897. – S. 81–82.

30 Kronika Pawła Piaseckiego biskupa Przemyślskiego. – Kraków, 1870. – S. 46

31 Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 48.

32 Сборник ИРИО. – Т. 95. – Ч. 2. – СПб., 1895. – С. 366.

33 Сборник ИРИО. – Т. 41. – С. 542.

Козак, худ. С. Васильківський, кінець XIX ст.

Козак, худ. С. Васильківський, кінець XIX ст.

Так, ще в 1541 р. литовський князь Сигізмунд застерігав черкаського старосту Андрія Пронського «під грізним покаранням», щоб «козаки [черкаські] на улуси татарські не находили». Причому монарх чітко натякав, щоб «не тільки козаків від того утримували, але й самі їм завжди для пожитків [власних] дозволяєте чинити те»³⁴. У 1552 р. вже кримський хан Девлет-Гірей писав литовському князю, «що з Черкас козаки кіньми та водою під наші замки та влуси підходять, шкоди та кривди немалі чинять, на полі у чабанів вівці, стада коней і волів забирають, а такі зачіпки і злочинства ні від кого не приходять, тільки від самого старости черкаського»³⁵. Навіть на початку XVII ст., коли внаслідок Солоницької трагедії 1596 р. взаємини між козаками та польською адміністрацією остаточно зіпсувалися, можна побачити таку ж «співпрацю»: «Українні панове старости, – скаржився один із польських шляхтичів, – теж не думають про те, щоб навести порядок... говорять так: кому хочеш вільно, давши підстарості червоний золотий, вийти на козацтво, а як козак повернувся з розбою, тоді з підстаростою і розділить те награвоване»³⁶.

Неодноразово роль черкаських старост як перших організаторів козаччини відзначено і в історичній літературі. Відомий знавець українського козацтва Д. Яворницький стверджував, що особливо черкаському старості Остафію Дашкевичу «випала роль якщо не організувати козацький стан, то по меншій мірі сплотити його в єдине ціле», причому «ядром козацтва стали міста Черкаси й Канів» і вже потім «після них козацтво, поступово зростаючи чисельно, зайняло Київську, Чернігівську, Полтавську губернії»³⁷. Має рацію й А. Стороженко, на думку якого, обставиною, що зміцнила зв'язки між старостами та козаками, була служба останніх у «конвойних командах», які вербувалися для охорони старостинської персони під час поїздок, походів і для відбиття ворожих нападів на замок³⁸.

Проте тіснішому зближенню козацтва з черкаськими старостами перешкоджало постійне прагнення останніх до розширення своїх прав та збільшення повинностей і податків. Джерела повідомляють, що «рухати старину» та посилювати утиски населення практикували такі черкаські урядники, як Остафій Дашкович, Василь Тишкевич, Оникій Горностаї, Андрій Пронський. Зокрема, вони захоплювали уходи міщан і козаків, а останнім навіть почали забороняти селитися в містах. З іншого боку, це прискорило процес формування низового (запорозького) козацтва, а отже, можна стверджувати, що й Запорозька Січ має завдячувати, хоч і не в прямому контексті, своїй появі насамперед Черкасам – як їх жителям, так і тогочасній адміністрації. Причому щодо останньої, то її значення полягало не лише в посиленні утисків, які примушували уходників залишатися за порогами цілий рік і поступово об'єднуватися в

34 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890. – С. 30, 32.

35 Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского. – Т. 1. – Москва, 1843. – С. 62.

36 Жерела до історії України-Руси (далі – Жерела). – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 177.

37 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у 3 т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 12.

38 Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904. – С. 27.

одну громаду, але й у тому, що саме черкаські старости чудово розуміли значення створення в низів'ях Дніпра військової залози або замку для посилення південних кордонів держави.

Треба пригадати й добре відомий випадок, коли в 1533 р. Остафій Дашкевич на сеймі* вніс пропозицію про спорудження фортеці в пониззі Дніпра задля захисту від татарських набігів. Зрештою, немає сумнівів, що ця ідея була відома і черкашанам, і місцевим козакам. Тож саме вони стали засновниками того поселення, що відоме в історії під назвою Запорозька Січ. Характерно, що вже в першому описі козацтва, який залишив тогочасний польський хроніст Мартин Бельський, зазначено: «Посполиті, котрі на низу Дніпра проживають лише влітку, а на зиму розходяться в міста... Черкаси та інші»³⁹. Такий промисел у віддалених і безлюдних місцях був доволі небезпечним, і постійна загроза татарського нападу спонукала ухадників об'єднуватися у ватаги та зводити укріплені поселення, з яких можна було більш-менш вдало відбиватися. Зокрема, відомо, що на початку 1540-х рр. черкаські скаржилися великому князю литовському на свого старосту Андрія Пронського, який забороняв їм будувати такі «городці» в низів'ях Дніпра, на Тясміні й Орелі⁴⁰. Досить оригінальним варто визнати й твердження польського шляхтича, що «Військо Запорозьке раніше тільки біля Черкас кочувало»⁴¹.

Водночас добре відомо, що «замок Вишневецького» на Хортиці ще не був Січчю в класичному розумінні цього явища. Першою ж «типовою» була Томаківська Січ. Причому до того це був черкаський ухад, а ревізори Черкаського староства у 1552 р. чітко зафіксували «ухад Томаховку»⁴², на якому вже тоді черкаські козаки-ухадники цілком могли поставити укріплений «городок», який згодом переріс безпосередньо в Січ. Зрештою, і сам «город на Хордецькому острові князя Дмитра Івановича Вишневецького» був економічно залежним від міста Черкаси. Згідно із записом російського літописця, у 1557 р. «писал ис Черкас к царю [московському] князь Дмитрей, что он з Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него... и он за кормом сел в городе Черкасы»⁴³. Більше того, безсумнівне ядро Хортицького замку Д. Вишневецького становив загін саме черкаських козаків, із якими він колонізував хортицьке довкілля⁴⁴. Отже, найважливішою підставою для втілення в життя проекту Запорозької Січі був розвиток насамперед черкаського козацтва. Не менш промовистим є й запис італійського мандрівника Альберто Віміні, який у середині XVII ст. однозначно стверджував, що «країна козаків простягається від Київського воеводства до кордонів Запоріжжя»⁴⁵.

Отже, Черкаси відіграли виняткову роль у формуванні, розвитку та становленні українського козацтва як «на волості», так і за порогами Дніпра. Значна роль міста і в розбудові власне Запорозької Січі, про що свідчить найбільша, порівняно з іншими українськими територіями, кількість черкасців і в складі січового товариства, і в назвах січових куренів. Однак, крім важливої ролі в генезі міського козацтва та формуванні козацтва запорозького, необхідно відзначити й те, що Черкаси мали першорядне значення й у появі реєстрового козацтва, тобто тієї його частини, яку Річ Посполита офіційно взяла на військову службу. Відомо, що ідея набору козаків на державну службу належала тим-таки черкаським старостам, і пролунала вона вперше на засіданні державної ради Великого князівства Литовського ще в 1521 р. з уст Остафія Дашкевича. А вже в 1541 р. саме до Черкас прибув представник великого князя литовського Стрет Солтанович для «перепису» місцевих козаків. На жаль, результати цієї місії не збереглися.

Внаслідок так званої «козацької реформи» польського короля Стефана Баторія 1578 р., коли власне й створено реєстрове козацтво, їхнім старшим цілком закономірно призначи-

* Сейм – представницький законодавчий орган литовської та польської шляхти у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському, а з 1569 р. у Речі Посполитій як вальний сейм (детальніше див. тут у підрозділі «Люблінська унія та зміни в політичному житті Черкащини»).

39 Bielski Marcin. Kronika Polska. – Т. 3. – Sanok, 1856. – С. 1385.

40 Архив ЮЗР – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 372.

41 Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 125.

42 Архив ЮЗР – Ч. 7. – Т. 1. – С. 84.

43 Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 13. – Москва, 1965. – С. 286.

44 Сокульський А. До питання про виникнення та локалізацію першої Запорозької Січі // Київська Старовина. – 2002. – № 6. – С. 52.

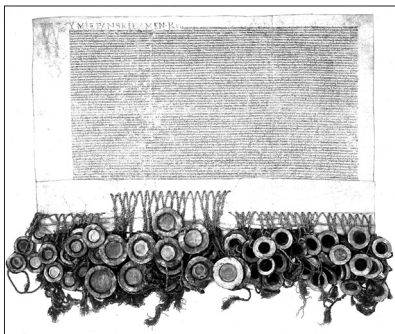
45 Віміна Альберто. Реляція про походження та звичаї козаків // Київська Старовина. – 1999. – № 5. – С. 65.

Литовський воїн,
гравюра, худ. А. де Брюн, 1540 – 1587 рр.

Татарський вершник,
гравюра, худ. А. де Брюн, 1540 – 1587 рр.

Акт Люблінської унії 1569 р, сучасне фото

ли саме черкаського старосту, князя Михайла Вишневецького, а резиденцією, зрозуміло, стало місто Черкаси. Так, і перший список, складений 1581 р., містить «цифри, що дадуть нам поняття про нормальний склад козащини... найбільше Черкасців – 26»⁴⁶. У 1583 р. до Черкас спеціально прибув польський ротмістр Ожельський з наказом набирати 600 козаків на державну службу⁴⁷, що лише вкотре підкреслює надзвичайно важливе значення міста у формуванні реєстрового козацтва.

Особливі обставини південнокиївського прикордоння, де «головним вогнищем козацтва» (М. Грушевський) було місто Черкаси, у першій половині XVII ст. зумовили й генезу станової свідомості козацтва, в якій сформувалися цілком нові стереотипи поведінки й морально-етичні цінності, що якісно змінювали українську ментальність у бік національного самоусвідомлення. Це дає підстави стверджувати, що козацтво за своїм значенням, виходячи за межі соціальної матриці тогочасного суспільства, було, по суті, етносоціальним феноменом, а тому, скажімо, для того ж таки француза Гійома Боплана слово «козак» було етнонімом, який позначав українця, котрий протистояв полякові або ж татарину. У цьому контексті варта уваги й аналогія М. Грушевського, що «козацтво представляло українську народність, подібно до того, як «народ шляхетський» представляв польську народність»⁴⁸.

Значення міста Черкаси в національних процесах XVI – першої половини XVII ст. також підтверджує його винятковість у формуванні українського етносу. Найпереконливішим доказом цього є той добре відомий факт, що, починаючи з XVI і майже до кінця XVIII ст., усіх українських козаків наші сусіди – московити – називали однозначно – «черкаси», тобто за назвою основного їхнього осередку. Невдовзі ж термін «черкаси» в Московській державі став синонімом етноніма «українці». Ось як, наприклад, в акті за 1632 р. московит відділяє українців від литовців і поляків: «И поляки де хотят выбрать на королевство... Казимира, а литва де и черкасы хотят выбрать... Владислава»⁴⁹. Те, що тут мова йде не лише про козаків, засвідчує, зокрема, таке висловлювання суздальського воєводи Плещеева від 1608 р.: «Прислал от себя ко мне панов, и черкас, и казаков тысяч с пять»⁵⁰. Характерним є і повідомлення від 1638 р. одного із московських чиновників: «...на казаков хотят итти сами поляки, чтоб черкас и казаков руские веры побити всех»⁵¹. Як бачимо, із цих прикладів ясно випливає чітке розмежування православних українських козаків і власне українців («черкаси»), яких перші репрезентували на тогочасній міжнародній арені.

Безсумнівно, цей етнонімічний казус був пов'язаний із близькістю знайомої для тогочасних московитів назви іншого етносу – «черкеси», але це зовсім не применшує значення

46 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 7. – С. 157.

47 Pamiętniki do panowania Zygmynta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu / Wyd. K.Wóycicki. – Т. 1. – Warszawa, 1846. – С. 114.

48 Грушевський М. С. Історія українського козацтва до соєдинення с Московским государством. – Т. 1. – К., 1913. – С. 87.

49 Акты Московского государства... – Т. 1. – С. 408.

50 Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1. – СПб., 1841. – С. 418.

51 ВУР. – Т. 1. – С. 198.

власне подніпровського міста зі схожою за фонетичним звучанням назвою. Водночас, як зауважив В. Горленко, перед нами один із відомих випадків співпадання етноніма з топонімом, назвою міста та всієї території носіїв цього етноніма⁵². Звідси можна констатувати, що й на рівні етнологічного сприйняття українців з боку їхніх сусідів у добу перед Хмельниччиною Черкаси виступали вже як сакральне місто не лише для козаків, але й для всіх жителів українських теренів. Тому не випадково район біля Черкас уже сучасники-поляки визнавали головною територією українців. Зокрема, тогочасний шляхтич Йосип Верещинський наприкінці XVI ст. розумів, що Черкащина є надто специфічним козацьким регіоном, який неможливо трактувати як звичайну провінцію Речі Посполитої⁵³.

Отже, розвиток козаччини впродовж першої половини XVII ст. пішов шляхом творення автономного військово-територіального устрою не на теренах Дикого Поля, а на освоєних землях Подніпров'я, лідером яких, безсумнівно, було місто Черкаси. А їхнє особливе (священне) значення для козаків і решти українців розуміли навіть польські можновладці. Найяскравішим і водночас трагічним прикладом цього став наказ коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конєцпольського від 18 грудня 1637 р. спалити місто Черкаси, зумовлений запеклістю протистояння з українським гетьманом Павлом Бутом під Кумейками, що мало символізувати остаточне знищення українського козацтва та його «головного сідлиська», як називала козацьку столицю тогочасна польська шляхта. Однак ця «мрія» гетьмана Конєцпольського так і не здійснилася. Невдовзі, як птах Фенікс з попелу, відродилися й Черкаси, відігравши, як головне козацьке місто, свою важливу роль у подальшому історичному розвитку і в часи Національно-визвольної війни середини XVII ст., і в добу Руїни.

Люблінська унія та зміни в політичному житті Черкащини

Доленосним в українській і всій європейській історії став рік 1569, коли на об'єднаному польсько-литовському сеймі в Любліні підписано акт унії (об'єднання) Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту (польсь. *rzeczpospolita* – республіка). При цьому Люблінська унія законодавчо оформила офіційний перехід українських земель зі складу ВКЛ до володінь Корони (у складі Малопольщі). І хоча з формально-правового погляду цей акт видавався «вповні парламентарним» і його схвалили представники українських князів і шляхти, та за історичною суттю він був захопленням Польщею чужої території, заселеної іншим народом.

Одним з основних факторів унійного процесу став специфічний розвиток політичних систем Польщі та ВКЛ впродовж XIV – XVI ст. Зрештою, власне й унія істотно вплинула на специфіку їхнього політичного устрою, а отже, і на процес політичних трансформацій, яких зазнали землі українські. Так, політична система Польщі на цьому етапі орієнтувалася на парламентський устрій, який відзначався замкненою сеймиково-сеймовою системою, що поєднувала елементи прямої чи опосередкованої демократії. Основними інститутами цієї політичної системи виступали король, сенат, сейм і сеймики. Так, польського короля визнано сувереном і найвищою владою в державі. Разом із сеймом він мав, зокрема, право законодавчої ініціативи й санкції сеймових ухвал. Від його імені публікували сеймові конституції, з обов'язковим зазначенням, що їх видано за згодою сейму. Він був і верховним

52 Горленко Г. Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 107.

53 Леп'явко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 54.

Сигізмунд II Август,
худ. Кранах Лукас Молодший, 1553 р.

Сигізмунд III, худ. Мартін Кобер, 1590 р.

Владислав IV, невід. худ. 1630-ті рр.

головнокомандувачем (хоча практично ці його повноваження істотно обмежували коронний і польний гетьмани), здійснював міжнародну політику. Королівським двором видав коронний (або великий) маршалок, його заступником був надвірний маршалок. Другою посадовою особою вважався коронний (польний) канцлер, який разом із підканцлером видав королівською канцелярією. Коронний підскарбій видав скарбницею держави. Важливе місце в державному механізмі посідав і коронний гетьман, який очолював військо.

Влада польського короля мала кілька суттєвих обмежень і передусім те, що не мала характеру спадковості. Короля обирала вища верства суспільства – шляхта – пожиттєво, шляхом елекції, інститут якої характеризувався тим, що вся шляхта в державі мала право вибору короля безпосередньо. Король не міг самостійно – поза сенатом і посольською збірнею (палати сейму) – видавати конституції, вводити податки та розпоряджатися прибутками держави. У період безкоролів'я владу в Польщі посідала каптурова конфедерація шляхти. На чолі держави ставав примас (гнезненський архієпископ), обов'язком якого була підготовка та організація елекції (виборів) нового короля. Остання мала три етапи: конвокація (конвокаційний сейм) – земські послы утворювали генеральну конфедерацію; елекція (елекційний сейм) – сейм заслуховував іноземних послів, які представляли кандидатів на короля; коронація (коронаційний сейм) – новообраний король видавав загальне підтвердження прав і складав коронаційну присягу. Від середини XVI ст. у Польщі (а потім і в Речі Посполитій) остаточно сформувалася конституційна доктрина, згідно з якою сейм складався з трьох станів – короля, сенату й посольської збірні (ізби, кола, палати) – та мав статус вального, тобто на нього могли прийти, крім урядників і духовництва, особисто кожний польський шляхтич і представники міських громад. З кінця XV ст. сейм вальний перейшов до формування системи повітових сеймиків, на яких обирали делегатів на спільний сейм (*sejm walny*). Ці делегати (*posły*) не входили до королівської ради, яку перетворено на вищу палату сейму – сенат.

Після Люблінської унії 1569 р., як відомо, утворилася єдина держава – Річ Посполита, що в адміністративному плані поділялася на три значні провінції – Велику Польщу, Малу Польщу (до її складу ввійшли й українські землі, інкорпоровані в 1569 р.) та власне ВКЛ. Своєю чергою ці провінції поділялися на воєводства та повіти, воєводства – на староства та землі. Українські землі, що ввійшли до Речі Посполитої, остаточно втратили автономність і адміністративно були поділені на 6 воєводств за польським зразком: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське.

У такий спосіб польськими володіннями стали й терени Черкащини, що на той момент становили південні староства Київського та східну частину Брацлавського воєводств і за якими в Польщі закріпилася назва «східні креси» (польс. «*kresy wschodnie*», від *kres* – кордон). Крім того, саме за територією названих воєводств у Речі Посполитій з кінця XVI ст., по суті, офіційно закріпилася і власне назва «Україна». Ось як, наприклад, характеризував цей регіон французький посол до Речі Поспо-

литої П'єр Шевальє, котрий у середині XVII ст. знав ситуацію безпосередньо: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводств»⁵⁴.

Щодо адміністративних меж сучасної Черкаської області, то до Брацлавського воєводства належала та частина, що була відома як Уманський повіт й охоплювала сучасні Жашківський, Монастирищенський, Христинівський, Уманський, Тальнівський і західні частини Звенигородського та Лисянського районів. Територія, що належала до складу південних староств Київського воєводства (Черкаське, Канівське, а з кінця XVI ст. також Корсунське та Чигиринське (як одне)) – відповідно, охоплена сьогодні східними частинами Лисянського, Звенигородського та повністю Катеринопільського, Шполянського, Кам'янського, Смілянського, Корсунь-Шевченківського, Канівського, Черкаського, Чигиринського районів. При цьому треба пам'ятати, що до другої чверті XVII ст. через істотну активність татар Кримського ханства та їхні постійні набіги на ці терени більшість означених територій практично не мала стабільних населених пунктів, залишаючись незаселеними «пустинями».

У міру колонізаційного руху в першій половині XVII ст. територію Черкаського та Канівського староств збільшували «задніпровські» володіння, які сьогодні в межах області репрезентують Золотоніський, Драбівський і Чернобаївський райони. Хоча межі колонізації охоплювали значно більші обшири, які сьогодні належать до складу Київської, Полтавської, Дніпропетровської, Кіровоградської та інших східних і південних областей України. Загалом колонізацію територій, які в ту епоху називали «Диким Полям» і не належали жодній із держав, здійснювали жителі порубіжжя, передусім у межах дніпровського басейну, зокрема таких його приток, як Тетерів, Красна, Рось, Вільшанка, Тясмин (на Правобережжі), Супій, Оржиця, Сула, Хорол, Псел, Ворскла, Оріль, Самара (на Лівобережжі). Водночас цей процес відбувався й у межах басейну Південного Бугу, де колонізаційний рух тогочасних черкасців охоплював такі його притоки, як Інгулець, Синюха, Вись, Ташлик, Гнилий і Гірський Тікичі.

З огляду на це ми не можемо сьогодні чітко визначити ані східну, ані південну межу, яку охоплювало передовсім Черкаське староство як (до початку XVII ст.) найпівденніше (за площею було найбільшим у Речі Посполитій). Кордон регіону був у постійному (до того ж доволі динамічному) русі та формувався поетапно, залежно від просування населення в південному та східному напрямках, хоч і розширював межу «української осілості». Формально південний кордон Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої в цій частині обмежували лінії річок Вись та Тясмин⁵⁵. Зрештою, осідання тут населення доводить заснування на рубежі XVI–XVII ст. містечок Чигирин (1598 р.) і Крилова (1615 р.; затоплене в 1960-х рр. водами Кременчуцького водосховища), а також поселень у долинах приток Тясмину – Медведівки та Жаботинки, що прорізали в ті часи величезний Мотронинський лісовий масив (на карті Боплана – Motrzyn Las), відомий також як Чорний ліс. Людність осідала й західніше – на північному боці іншого лісового масиву, відомого в той час як Лебединський (у Боплана – Lebedyn Las), уздовж лівих приток Тясмину – Гнилого й Мокрого Ташлика. Потік колонізації до середини XVII ст. спостерігався й у басейні Гнилого Тікича, де навіть на нетривалий час виникло Звенигородське староство.

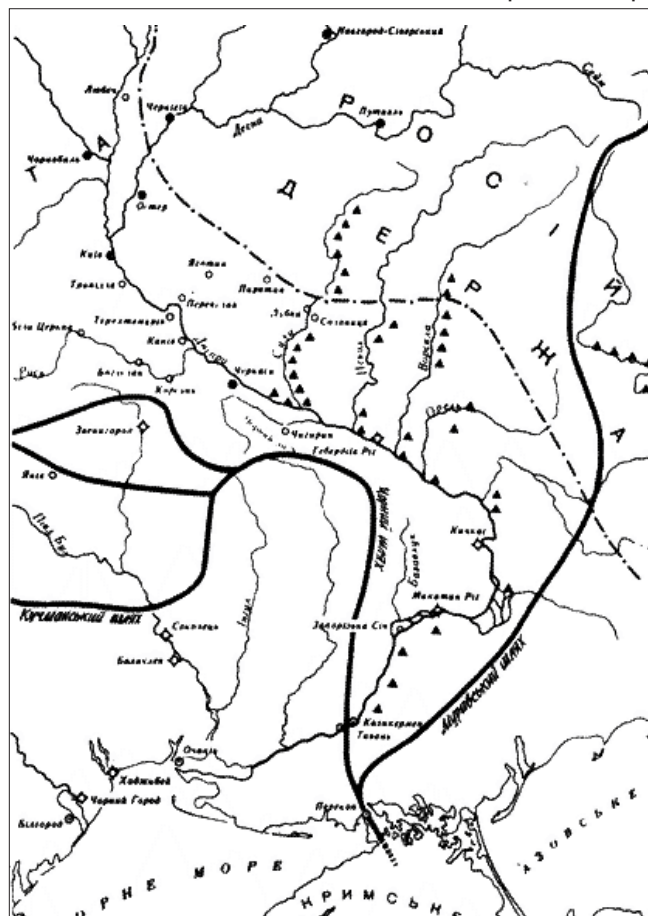
Специфіка регіону не дозволяла чітко визначити не тільки східний і південний рубежі, але навіть і західний кордон Київського (і відповідно східний – Брацлавського) воєводства залишався спірним. Основною причиною цього було те, що саме тут проходив найвідоміший татарський шлях – Чорний, який неподалік Звенигорода міняв курс із північного на західний, тобто повертав на Брацлавщину та Волинь. Через постійний рух татарських чамбулів цією частиною Черкащини та через її слабку заселеність тут до початку XVII ст. практично не було населених пунктів, а ті, що існували, перманентно руйнували татари, хоч подекуди вони й відроджувалися. Біля Лебединського лісу (сучасний Шполянський р-н) Чорний шлях розділявся на дві частини, що проходили землями Звенигородщини, межиріччям Гнилого Тікича й Росі, оминаючи ліворуч Лисянку, праворуч – Ставище й Таращу, прямуючи на Умань і

54 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. – К., 1993. – С. 38.

55 Любавський М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С. 266.

Черкащина на карті Болпана (1648)

Татарські шляхи в Україну

далі на захід. Відомий дослідник адміністративно-територіальної специфіки України польської доби М. Крикун припускає, що брацлавсько-київський кордон проходив саме по Чорному шляху, причому ще з часів Київської Русі, будучи зумовленим природною основою, тобто тим, що проходив вододілом приток Дніпра з півночі – Тетерева й Роставиці (притока Росі) та Бугу з півдня (Спивода, Постолова, Десна)⁵⁶.

Отже, формально кордон між воєводствами пролягав річками Синюха (ліва притока Бугу), її притоками – Гірським Тікичем та Торчю (права притока Росі). Через слабку розвиненість адміністративного устрою Речі Посполитої юридично оформленого розмежування між воєводствами не було до кінця XVIII ст., а межі, як правило, визначалися приватними володіннями шляхти. Так, ще наприкінці XV ст. до території Брацлавщини зараховували весь Звенигородський повіт, на який своєю чергою претендувало й Київське воєводство, а брацлавський і вінницький староста одночасно був і звени-

56 Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. – К., 1993. – С. 89.

городським⁵⁷. На початку XVI ст., коли замок Звенигород остаточно зруйнували татари, цей повіт перетворився на пустелю і згадка про нього зникла з титулу названого урядника. Відомо, що 1545 р. на прохання брацлавських міщан замок було відбудовано, але містечко навколо нього сформувалося лише наприкінці століття, отримавши стару назву Звенигородка. На початку XVII ст. землі цього регіону відійшли у власність корсунського старости Яна Даниловича й у такий спосіб стали частиною півдня Київського воєводства в складі Корсунського та Чигиринського староства.

Загалом більш-менш активне заселення тих черкаських теренів, що входили до Брацлавського воєводства, почалося в першій половині XVII ст. Особливо це стало помітним після того, як сейм 1609 р. дозволив королю видати польському магнату Валентієві Калиновському привілей на дідичне володіння Уманським повітом, який у цій постанові названий «пустинею». На її обстеження того ж року сейм відправив ревізорів, які зробили відповідний опис цієї пустелі, відзначивши, зокрема, що вона простягається між двома татарськими шляхами – Кривошаравським і Удицьким⁵⁸. Згодом Уманщина доволі рясно заповнилася поселеннями, хоч до середини XVII ст. вона все одно залишалася малонаселеною (трохи більше 60 населених пунктів на черкаській частині Брацлавщини). Втім, як міста та містечка тут уже фігурували Умань, Жашків, Христинівка, Маньківка, Монастирище та Буки.

Унікальність Брацлавського воєводства в складі Речі Посполитої полягала й у тому, що воно було одноповітовим, тобто не мало внутрішнього адміністративно-політичного поділу, будучи територіально одночасно і староством, і воєводством. Водночас внутрішні межі повітів Київського воєводства (і передусім його південних староств) залишалися практично такими ж, якими були в складі Великого князівства Литовського. Так, межа між Канівським і Черкаським староствами проходила по річках Рось і Вільшанка (приблизно за лінією Мошни – Байбузи – Драбівка – Корсунь). Корсунське та Чигиринське староство на сході межували з двома вищеназваними повітами, а на заході було київсько-брацлавським кордоном, розглянутим вище. Східна межа з півдня сягала Дніпра, де крайніми пунктами були Крилів (розташовувався в місці впадіння Тясмину в Дніпро) і Чигирин, а рухаючись на північ басейном Тясмину, сягала Сміли (до середини XVII ст. Яськове) та доходила до Сахнового Моста на Росі (тепер с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну). На заході крайніми пунктами були Лисянка, Звенигородка та Торговиця (нині село Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.). Південний кордон, як і в усьому описуваному регіоні, не мав сталих меж, а з кінця XVI ст. тут також спостерігалось заснування значної кількості нових населених пунктів, особливо на задніпрянських теренах.

Загалом не лише геополітична специфіка Черкащини на етапі до середини XVII ст., але насамперед станово-шляхетський характер Речі Посполитої зумовив відсутність чітко визначених зовнішніх і внутрішніх кордонів держави, поглибивши нерозвиненість адміністративно-територіального поділу та залежність останнього від маєткових інтересів шляхти. Отже, треба повсякчас зважати на політичний характер цієї «шляхетської республіки», де, порівняно з іншими країнами тодішньої Європи, землевласники мали найбільші права (особиста недоторканність, звільнення від податків, монополія на всі державні посади), а король, який цілковито залежав від їхньої волі, мав укладати з ними, по суті, «контракт», маючи своєрідний статус довічного «прем'єр-міністра», причому позбавленого можливості самостійно приймати державно-політичні рішення. Це дозволяє краще зрозуміти, чому саме за такої системи в цій «республіці» не змогли мирно вжитися українці та поляки.

57 Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII ст.: статті та матеріали. – Львів, 2008. – С. 33.

58 Там само. – С. 202. Див. у цій праці також перелік населених пунктів на «черкаській частині» Брацлавщини, зафіксованих документами першої половини XVII ст., поданий на с. 209 – 301.

Економічне та соціальне життя краю

Український князь Костянтин Острозький, копія роботи Я. Сваричевського, 1883 р.

Український князь Януш Острозький, невід. худ., XVII ст.

Руська (українська) шляхта

Поташна буда

Незважаючи на всі небезпеки, економічна самостійність Черкаського краю виокремилася ще в литовську добу, коли господарське становище «подніпровських волостей» визначав князівський указ, який визнавав за місцевим населенням фактичне самоуправство⁵⁹. Це зумовлювалося, зокрема, тим, що постійна загроза татарських нападів формувала тут своєрідну «мілітаризовану» економіку. Крім цього, постійними були й конфлікти між місцевими землевласниками – князями, шляхтою, боярами, козаками, міщанами, монастирями, причому в різних варіантах подібних протистоянь. Зокрема, це чітко можна простежити за тогочасною економічною діяльністю в регіоні Православної церкви, що проводила тут цілком самостійну «економічну політику», з огляду на наявність у своєму розпорядженні досить значних земельних володінь.

Так, на Черкащині землеволодіння Православної церкви передусім належало монастирям – Києво-Печерському, Пустинно-Микільському, Трахтемирівському тощо. Наприклад, Лавра в регіоні володіла Арагеевим і Радівоновим; Пустинний монастир – Савиним, Колтягаєвим, Сорклаковим, Конончою, Черленковим, Яриловим і Клімятиним, а також уходами в Білобережжі; Трахтемирівський – Каменкою, Чекмаковим, Мокаріним. Загалом у Київському воєводстві церква володіла близько 7 % селянства. Основним же джерелом зростання церковних володінь були пожертви землевласників за заповітом, як це свого часу зробив, приміром, староста черкаський Остафій Дашкевич⁶⁰. Як великий землевласник церква вступала в земельні суперечки з іншими феодалами, як це було, скажімо, 1623 р. за Колтягаєв у Канівському старостві⁶¹. Нерідко монастирі самі виступали ініціатором збройних наїздів на сусідів, а в люстрації 1622 р. зазначено: «Села Колесіща, Романки; слободу Букрин... після смерті кн. Я. Острозького... ченці відібрали для Трахтемирова»⁶². Інколи суперечки носили суто судовий характер, а подекуди монастирі не могли поділити свої володіння в регіоні між собою.

Загалом же економіка пізнього середньовіччя й не лише Черкащини, а всієї Центрально-Східної Європи мала аграрну домінанту. Тому специфіка аграрної економіки України на цьому етапі зумовлювалася загальноєвропейським економічним розвитком. Таким чином, основою тогочасної економіки українських земель було сільське господарство. У цей час найбільш поширеною системою землеробства було трипільля, хоча застосовувалося й двопільля, перелог і навіть підсічна система. Основною сільськогосподарською культурою ще з давньорусь-

59 Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – Москва, 1958. – С. 121.

60 Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 100.

61 Źródła dziejowe. – T. XXI. – Warszawa, 1894. – S. 632.

62 Źródła dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877. – S. 131.

ких часів залишалося жито, посіви якого в XVI ст. становили тут майже дві третини від усіх посівів зернових. Однак, якщо ми поглянемо в цей час саме на черкаське Подніпров'я, то зауважимо, що якраз хліборобство тут мало другорядне значення, адже основними видами господарювання регіону були тваринництво та промисли. Це було пов'язано з тим, що на Черкащині зернове фільваркове господарство за польським зразком до середини XVII ст. так і не набуло сталого розвитку через постійні вторгнення татар і слабке залюднення території. Внаслідок цього, а також через тісні контакти зі степовими кочовими спільнотами в краї частіше траплялися фільварки скотарські. Крім цього, вагоме значення мало садівництво, бджільництво, рибальство, мисливство.

Значну роль у господарстві Черкащини відігравали й промисли – як відхожі, так і «місцеві»: виготовлення сукна, полотна, гончарного посуду, зброї та інших металевих і дерев'яних предметів для господарсько-побутового вжитку. Здебільшого тут було розвинене дрібне ремісництво, зокрема кравецтво, шевство, кушнірство, теслярство, столярство, ковальство, слюсарство, селітроваріння, гутництво тощо. Хоча й надалі найбільш прибутковими (і водночас найбільш специфічними) формами господарювання на Середньому Подніпров'ї були «уходництво» та «добитництво». Їхню появу та розвиток зумовлювали насамперед значні природні ресурси краю, а також його малозаселеність. Розвиток місцевої економіки був залежний і від експорту виробів деревної промисловості, серед якої найбільшим попитом користувався поташ*, який вивозили на Захід великими транспортами. Щоправда, у такому стані речей були й негативні явища, адже польські магнати господарювали по-грабіжницьки, знищуючи природні багатства, випалюючи значні лісові масиви⁶³.

Причому цей загальноєвропейський процес призвів до того, що загальна площа лісів у Європі скоротилася щонайменше вчетверо. Вирубка лісів та осушення боліт призвели й до порушення режиму багатьох річкових систем, знову ж таки з незворотними екологічними наслідками. Найбільше ліси Середнього Подніпров'я експлуатували державні маєтки – староства. За даними люстрацій першої чверті XVII ст., Корсунське й Канівське староства були давніми постачальниками поташу на зовнішній ринок. Тому ліси Канівського староства на 1622 р. були вже так «вироблені» й «перебрані», що поташу там не можна було виробляти впродовж кількох років. Хоча валки з поташем продовжували йти з інших, «колонізованих» поляками черкаських теренів на Захід. Так, на Уманщині власником багатьох поташних буд був Мартин Калиновський. Зокрема, у 1634 р., за контрактом із львівським купцем на поставку поташу, він одержав 29 тис. злотих, а через три роки, за таким же контрактом із гданським купцем, – 108 тис. злотих⁶⁴. Економічну значущість поташного промислу на Середньому Подніпров'ї засвідчило й те, що поташні буди досить часто здавали в оренду за великі гроші, скажімо, у Корсуні за 1500, а в Черкасах – за 2700 злотих⁶⁵. Це свідчить про істотні обсяги поташного промислу на території краю, а також про його прибутковість, що змушувало магнатів нещадно нищити місцеві ліси.

Черкащина завдяки Дніпру посідала помітне місце й у тогочасній торгівлі. До того ж економічна специфіка регіону змушувала урядові кола надавати йому широкі привілеї на торгівлю: «...ми бачачи, іж вони суть люди українні, приказуем, ажби есте от товаров [їхніх] мита ніде в них ні від чого не брали»⁶⁶, – наголошувала спеціальна грамота для міщан Черкас від Сигізмунда-Августа у 1558 р. Крім цього, саме Черкаси та Канів були перевантажними пунктами для кримських, московських, грецьких купців, а отже, тут жваво розвивалася й міжнародна торгівля. Активну участь регіон брав і в торгівлі внутрішній, а з кінця 1630-х рр. звідси вже вивозили навіть хліб, що свідчило про стабілізацію місцевого землеробства та втягнення до торгівлі села. З іншого боку, це мало неабияке значення для етнічної консолідації українства, оскільки активна торгівля дозволяла «спілкуватися» поміж собою всім регіонам країни.

* Поташ – хімічна речовина (карбонат калію), що отримували способом випалювання стовбурів дерев на попіл, з якого виварювали цю сіль. Її широко використовували у виробництві пороку, скла, мила, а також як основу для фарбування тканин.

63 Чабан А. Ю. Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Черкаси, 1994. – С. 169.

64 Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С. 83.

65 Źródła dziejowe. – T. V. – S. 118, 141.

66 Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 150.

Польські шляхтич і шляхтянка,
малюнок XIX ст.

Шляхта сеймова,
худ. Ю. Коссака, кін. XIX ст.

Ярема Вишневецький,
невідом. худ., сер. XVII ст.

Треба враховувати ще й ту обставину, що через надзвичайно активну «міжнародну діяльність» Запорозької Січі, котра, на чому наголошено вище, територіально «залежала» саме від тогочасних подніпровських заселених земель і міст, тутешні ярмарки, торги й торжки були і добре відомими, і надзвичайно привабливими (зі споживацького погляду) для жителів найвіддаленіших куточків Речі Посполитої та решти сусідніх країн. Тому навіть у роки воєнного лихоліття Хмельниччини цей процес не зменшував обертів, що, скажімо, зі здивуванням і захопленням відзначив і сирійський мандрівник Павло Алеппський, описавши величезні торги в Гельмязеві, Золотоноші, Черкасах, Жаботині та інших містах краю. Причому кожне з більш-менш великих подніпровських міст мали два-три ярмарки на рік, хоч, звісно, не треба применшувати їхнього значення для інших тогочасних міст України, що також впливали на утворення так званого «українського національного ринку».

Економічну специфіку Черкащини багато в чому зумовлювали й особливості тутешніх соціальних відносин, і нетиповість як для решти земель Речі Посполитої соціальної структури населення, що мала яскраво виражений становий характер. В Україні прискорення пульсу суспільного життя особливо виразно виявилось не на споконвіку обжитих, густозаселених теренах Галичини, Західного Поділля чи Волині, а в південних і в південно-східних обширах понад Диким Полем, «які й були власне Україною в стислому тогочасному розумінні»⁶⁷. Центральне місце в цьому регіоні, безсумнівно, посідала Черкащина. У цей час через Польщу до українського соціуму входить становна система організації суспільства, причому становна належність людини на цьому етапі була на одній сходинці з категоріями віросповідного й етнічного самовизначення. Не викликає сумнівів і те, що в загальному вимірі українське суспільство в XVI – першій половині XVII ст. було феодальним. Попри суперечливість і багатомірність цієї категорії, основним, на наш погляд, імперативом цього явища була структура соціальних відносин панування – підлеглих.

Тогочасна Черкащина явно випадала з цієї моделі станово-шляхетської держави, хоча б уже тому, що «в південних степових районах норми експлуатації безпосереднього виробника були нижчі, ніж у Галичині та на Волині або навіть у північній і середній Київщині. І цей факт мав винятково велике значення як для розвитку тут колонізації, так і для справи визвольної боротьби»⁶⁸. Звісно, на Черкащині, як і на більшості тогочасних українських земель, феодальне господарство ґрунтувалося на експлуатації селянства, але питома вага феодалів у регіоні була незначною. Навіть на середину XVII ст. шляхта становила тут не більше 1 % від загальної кількості населення. Згідно з реєстром подимного від 1640 р., у Київському воєводстві поділ землі був такий: дрібна шляхта (242 власники – 63 %) мала 6 % землі; середня (117 власників – 30 %) – 26 % землі; магнати

67 Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 144.

68 Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 215.

(27 власників – 17 %) – 68 % землі⁶⁹. Водночас шляхта, яка колись була задоволена натуральним та грошовим чиншем і тому байдуже ставилась до ведення власного господарства, тепер захопилася господарськими справами на економічно багатих «східних кресах».

Безвідрадный склад населення Черкащини в цей час, за влучним твердженням П. Куліша, «заключав у своїй сутності те саме відносно майбутнього, що заключає в собі жолудь відносно велетенського дуба»⁷⁰. Яскравим же фактом невпинного зростання динаміки соціального життя українців було те, що менше як за 60 років було видано три «литовські статuti», а це було винятковим явищем у феодальному суспільстві, адже, як правило, у ньому раз видані закони століттями залишалися незмінними. На думку польського історика Ю. Бардаха, це пояснюється тільки швидкими темпами змін соціальної структури і, відповідно, емансипацією руської шляхти від зверхності українських князів⁷¹. У цьому контексті виділяється і певна відособленість соціального розвитку Черкащини. Важливим фактором цього треба визнати загалом досить тривалий статус Київщини як удільного (автономного) князівства, котре перебувало під орудою авторитетної династії Олельковичів. Ще однією обставиною, яка зумовлювала специфіку місцевого соціального життя, було порубіжне розташування цієї території, що створило своєрідний воєнізований суспільний організм, якому специфіка географічного положення диктувала традиційні способи самозахисту. З іншого боку, порубіжна специфіка краю фактично нівелювала домінуючий соціальний статус шляхти, оскільки «найменший утиск відчувався на кресах сильно»⁷².

Безпосередньо на тогочасній Черкащині шляхетська верства не була численною, а до середини XVI ст. її взагалі тут майже не було. Щоправда, приватне землеволодіння в Черкаському повіті відоме вже з часів Вітовта. Поступове оточування краю укріпленими замками призвело до розселення навколо них збройного люду та груп землевласників, які володіли тут землею на військовослужбовому праві. Широке ж коло оборонних заходів уже не могло забезпечувати сили місцевого родового боярства-шляхти. Тому на Київщині формується прошарок військових слуг, котрий становив третину чоловічого населення⁷³. І все ж у джерелах середини XVI ст., зокрема, відзначено: «Воеводство Киевское... не есть шляхта частая»⁷⁴. Хоча поступово й тут виокремилися значні шляхетські родини Домонтів, Зубриків, Горностаїв, Пронських.

Для місцевої шляхти однаково актуальними були і татарські напади, і постої коронних військ, що викликало посилену політичну заангажованість питаннями оборони. Однак у порубіжній зоні сильно покозачена шляхта більше опікувалася орендою корчем, отриманням міських маєтків і наїздами на сусідів. Не можна сказати й про високу заможність шляхти регіону, а в джерелах згадується «убога шляхта, котра служб і людей своїх не має»⁷⁵. Основною ж повинністю всієї шляхти краю, безперечно, була військова служба. За люстрацією 1570 р., черкаські бояри виконували ті ж повинності, що й міщани, хоч боярство й становило відособлений стан.

Формування системи приватного землеволодіння на Черкащині почалося ще з кінця XIV ст., коли в межах краю з'явилися земельні володіння родів Глинських, Байбуз, Проскур, Капуст. Аграрна реформа 1557 р. посилила динаміку внутрішньодержавних міграційних процесів, які охоплювали українських селян західних регіонів, стимулюючи їх до пошуків соціально й економічно вільніших умов життя. У контексті зростання приватного володіння землею на Черкащині характерним став факт сприяння місцевими боярами процесу осадження (насамперед мігрантами) своїх володінь. Звісно, нескладний механізм осадження мігруючих селян у південних волостях сприяв і поступовій колонізації цих земель.

Однак з останньої чверті XVI ст. ситуація суттєво змінилася й тут, що пов'язано з посиленням шляхетського наступу на ці «пустині за Білою Церквою», як декларувалося в одній із сеймових постанов цього часу. Проте виникнення в цьому краї, як і в решті регіонів

69 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 16.

70 Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874. – С. 2.

71 Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. / Под ред. Б. Рыбакова. – Москва, 1976. – С. 71.

72 Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – Москва, 1888. – С. 43.

73 Яковенко Н. М. Українська шляхта... – С. 63.

74 Любавский М. Литовско-Русский сейм. – Москва, 1900. – Приложения. – С. 162.

75 Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907. – С. 178.

Основні монети в обігу Речі Посполитої до сер. XVII ст.

1. Срібний талер Рудольфа II.
2. Срібний талер Фердинанда II.
3. Срібний орт Сигізмунда III.
4. Золотий дукат Сигізмунда III.
5. Три гроші Сигізмунда III (срібло).
6. Шість грошей Сигізмунда III (срібло).

упродовж першої половини XVII ст., великого землеволодіння ще не означало, що тут склалося й велике господарство. Тому й надалі велике землеволодіння тут ґрунтувалося на дрібно-селянському господарстві з його примітивним реманентом і старими традиційними методами організації праці. Водночас терени Черкащини й надалі залишалися чи не єдиним регіоном України, де, всупереч усім намаганням магнатів і шляхти, домінантною формою землеволодіння й у першій половині XVII ст. залишалася община. Більш значущим стало й слобідське землекористування селян, причому їх експлуатація й надалі була практично неможливою, оскільки утиски змушували селян пересуватися далі на південь чи схід, де умови на слободах були привабливішими. За умов і так незначної кількості робочих рук це аж ніяк не задовольняло будь-якого місцевого землевласника.

Зрештою, процес наступу магнатів на ці землі був безупинним. З подальшим усе помітнішим убезпеченням цієї території (у сенсі порубіжної екстремальності) фільварково-панщинна система й тут усе глибше пускала свої гнітючі корені. Невдовзі вся Київщина вкрилася латифундіями Потоцьких, Калиновських, Конецпольських, Вишневецьких. Поступово ці магнатські родини привласнили й королівські землі, й уряди – староства, що стали їхніми спадковими володіннями. Після збройних конфліктів 1630-х рр. польська магнатерія почала привласнювати й козацькі володіння, передусім лідерів і учасників конфліктів. Земельні володіння польських і українських магнатів досягли в цей час надзвичайних розмірів. Так, наприклад, магнати Калиновські заволоділи всією Уманщиною, а Ярема Вишневецький у другій чверті XVII ст. на козацьких теренах привласнив 40 тис. селянських господарств, зокрема 1638 р. він на Черкащині захопив землі навіть в одіозного Самуїла Лаца – Домонтів, Золотоношу, Піщану з усіма прилеглими поселеннями⁷⁶.

Безсумнівно, така радикальна зміна поземельних відносин у південних староствах Київського воеводства викликала небувалу соціальну напругу, котра дедалі більше забарвлювалася ще й в етнічні кольори (таку суспільну сваволю місцеві, передусім українські, вільні жителі ототожнювали зі сваволею «ляхів» і «жидів»). Вибух революційного конфлікту був неминучим, хоча б тому, що Корона Польська на законодавчому рівні вважала козацькі земельні володіння (*dobra*) винятково своїми⁷⁷. Натомість українські козаки вважали їх своїми на підставі чесної військової служби Речі Посполитій.

Найбільшою верствою соціуму тогочасної Черкащини було міщанство. Всього ж на Київське воеводство, за підрахунками І. Крип'якевича, на середину XVII ст. припадало 385 міст (близько 40 % всіх українських міст)⁷⁸. З них особливо багато наново виникло саме в південних районах Київщини через потребу оборони, тому переважно це були козацькі поселення. Найбільшими містами краю були Черкаси і Канів – по «більше тисячі димів», а також Корсунь, Чигирин, Крилів, Лисянка, Мо-

76 Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876. – С. 521.

77 Volumina legum. – Т. 2. – Petersburg, 1859. – S. 465.

78 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... – С. 26.

настирище, Умань. Крім цього, у цей час виникли та розвивалися такі міста краю, як Золотоноша, Богуслав, Звенигородка, Сміла, Городище, Вільшана, Мліїв, Калниболото, Лебедин, Гельмязів, Піщане, Домонтів, Жовнин, Іркліїв, Жаботин, Стеблів, Зарубинці, Трахтемирів, Мошни, Кумейки, Кропивна, Боровиця, Цибульник, Медведин, Черняхів, Оржиця та ін. Основу міщанства регіону, безсумнівно, становив український етнічний елемент.

У цих містах поступово зростала кількість будинків і населення. Наприклад, з 1552 до 1622 рр. Канів зріс майже всемеро (з 226 до 1644 будинків), а Черкаси – у п'ятеро (з 257 до 1120 будинків). З кінця XVI ст. усі, «хто не бажав ходити в ярмі та терпіти владу місцевих князів, йшли в далекі краї [тут – у Подніпров'я], тоді ще не залюднені, та здобували собі право на свободу»⁷⁹. Крім селян, до «черкаських» міст і містечок переселялися міщани з інших теренів, де вони оселялися на слободах, часто-густо поповнюючи ряди козацтва, тобто покозачувалися. Отже, значною мірою міста регіону завдячують своєю появою та розвитком насамперед українському козацтву. Так, наприклад, Чигирин, відомий з першої половини XVI ст. лише як укріплений козацький зимівник, укінці XVI ст., за Еріхом Лясотою, – уже королівське місто Корсунського староства⁸⁰. Теж саме стосується таких міст, як Медведин, Крилів, Боровиця.

Повинності міщан регіону не відрізнялися від боярських і зем'янських, причому обтяжувати міщан регіону суворо забороняли королівські грамоти⁸¹. Міщани зобов'язані були давати стацію, підводи, податки з ухощництва, відбувати сторожовщину. Відстоювали свої права міщани й у суперечках за землю зі старостами, монастирями та боярами. Напружені стосунки між міщанами й старостами зберігалися в регіоні завжди. Подекуди доходило навіть до збройних протистоянь, як це було в Корсуні 1604 р., коли міщани підняли повстання проти зловживань місцевого старости Я. Даниловича.

Тому й надалі на подніпровських теренах зберігала могутність міська община, якій належало право захисту своїх інтересів судовим і адміністративним шляхом. При цьому права міст у регіоні постійно розширювалися, скажімо, магдебурзьке право отримали Корсунь (1585 р.), Чигирин (1591 р.), Канів (1600 р.), Крилов (1616 р.). На чолі цих адміністративних центрів стояли старости, які були зобов'язані відбудовувати замок у місті, забезпечувати його гарнізоном. У руках старост зосереджувались і державні функції влади, насамперед суд.

Не менш важливе значення для розвитку суспільства Черкащини відіграла й селянська верства, попри те, що в Речі Посполитій була найбільш безправною. Селянство регіону в цей час проживало громадами (общинами), котрі склалися з кількох дворич. Останні об'єднувалися з декількох індивідуальних господарств – димів. Дворища становили свого роду товариства пайщиків, яких, скажімо, на Лівобережжі прийнято було називати сябрами. У XV ст. селяни були зобов'язані з ланового двору виконувати панщину від 4 до 14 днів на рік. На початку XVI ст. великокнязівський уряд узаконив панщину – один день на тиждень. До середини XVI ст. кількість покріпачених селян в Україні зросла до 20 %, а після Люблінської унії 1569 р. цей процес набагато прискорився. Тому більшість українського селянства в першій половині XVII ст. була вже закріпаченою та обтяженою значною кількістю повинностей.

Порівняно з іншими регіонами України, на Черкащині феодальні повинності були значно меншими. Це зумовлювала низка причин, зокрема слабка заселеність та наявність великих площ вільних земель, тому «пани тут дуже шанували землероба, щоб пригноблювати його»⁸². Ця обставина визначило й значну диференціацію селянської верстви краю. Незначну категорію тут становили безземельні селяни (підсусідки, комірники), які поселялися в заможних сусідів, де займалися ремеслом і поденною роботою. Натомість заможні селяни називалися слугами й виконували час від часу якісь урядові завдання. Найбільшу ж групу сільського населення краю становили селяни-данники («люди вільні», «люди данні», «люди господарські», «посполиті»), тобто ті, хто за землю давав державі данину або платив податок грішми та належав до вільних хліборобів. Окрему групу становили тяглі селяни, які жили поблизу замків або великокнязівських і королівських фільварків, були приписані до них і там «тяглу службу служили», хоча також належали до категорії вільних селян.

79 Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. – Pestini, 1789. – S. 21.

80 Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 109.

81 Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 370 – 376.

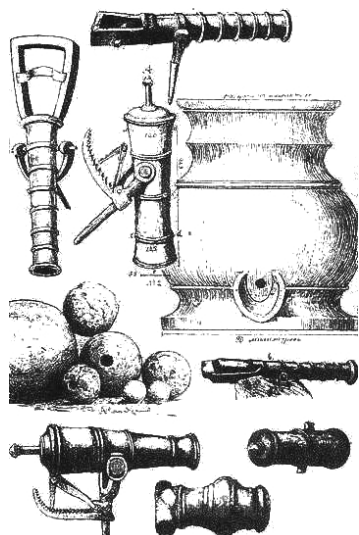
82 Єфименко О. Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 52.

Самійло Кішка на іконі. Іконостас храму на честь св. вмч. Димитрія Солунського в Бузовій-Миколаївці

Запорозька Січ

Козацькі гармати

Криштоф Косинський, малюнок, невід. худ., пер. пол. XX ст.

Навіть у першій половині XVII ст. більшість селян Черкащини в «королівщинах» виконувала незначні феодальні повинності, сплачуючи лише чинш і данини. Так, у Канівському старостві селяни сплачували лише ренту в 15 грошей від кожного господарства⁸³ та давали «стацію» на утримання підстарости. Це можна пояснити й тим, що до Люблінської унії на Черкащині було вкрай мало сіл, а отже й небагато селян. У результаті ж масових утеч із західних регіонів і все більшого забезпечення краю кількістю сіл тут поступово зростала. На середину XVI ст. тут було лише 36 поселень⁸⁴ у 5 – 15 родин (приблизно 220 осіб). За ревізією 1616 р., Канівське староство не мало зовсім сіл, а тільки хутори, які «засіли козаки». Люстрація 1622 р. відзначила тут уже 15 сіл, а в Черкаському – 14⁸⁵. На середину XVII ст. бачимо в обох староствах вже 190 сіл. Щодо етнічного складу, то «про одностайно-національний український характер селянства, мабуть, нема потреби розводитися»⁸⁶.

Феодальні форми залежності селян на Подніпров'ї були набагато легшими, тому будь-які нові повинності викликали тут протест. До того ж у регіоні, як відомо, проживало й багато «непослушних» козаків, які також займалися сільським господарством і різними промислами, але при цьому не виконували жодних повинностей і не сплачували жодних податків. Зрозуміло, така специфіка аграрної економіки земель середньої течії Дніпра приваблювала більшість українців інших земель, стимулюючи масове покозачення населення. Водночас ця майже вільна економічна зона набувала значення останнього притулку доведених до відчаю феодальною сваволею селян більшості українських земель. Тому селяни багатьох районів масово тікали на Черкащину. Селяни-втікачі здобували тут роки волі чи пільги від повинностей. Ще історик XVII ст. С. Грондський писав, що селяни, «нагромадивши певне майно, забирали його і, не питаючи дозволу в панів, прямували до козаків, звідки їх було неможливо повернути»⁸⁷. Місцеве козацтво стало тією соціальною силою, яка революціонізувала поневолений люд, показуючи йому шлях до визволення. Проте, коли українці Наддніпрянщини зазнали поразки в конфліктах 1637 – 1638 рр., на ці землі також упав тягар покріпачення селян і зростання фільваркового господарства. Невпинно продовжувався наступ великого магнатського землеволодіння, з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви.

Ще одним специфічним аспектом соціально-економічного розвитку тогочасної Черкащини були зміни, пов'язані з розвитком козацького землеволодіння. Основним же типом землеволодіння козацтва був хутір, при якому були «всякі пожитки» – луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки, гаї, ліси. Таким чином, хутір часто перетворювався на велике землеволодіння. Козацька воєнно-політична організація ґрунтувалася на іманентній основі – дрібних господарствах вільних виробни-

83 Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века. – Москва, 1959. – С. 93.

84 Jablonowski A. Wstęp. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) // Źródła dziejowe. – Т. XX. – С. 37.

85 Źródła dziejowe. – Т. V. – С. 104, 131, 134.

86 Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 265.

87 Grondski S. Historia belli cosacco-polonici... – С. 21.

ків. Кожен козак відбував військову службу власним коштом, тобто за рахунок прибутків, одержаних від особистої праці у своєму господарстві. Военна здобич і плата за службу через випадковість і нерегулярність мали суто допоміжне значення. Козацьким дрібним господарствам була властива тенденція до майнового розшарування. Найбільшою майнова диференціація була серед дніпровських реєстрових козаків, оскільки всім їхнім «вольностям» часто загрожувало скасування.

Активне економічне життя козаків призвело до вирізнення в їхньому середовищі заможних господарів. Прикладом такої заможності козацтва на Черкащині може служити господарство чигиринського козацького роду Волевичів у другій чверті XVII ст. Так, Тишко Федорович Волевич мав власний будинок у Чигирині, один хутір на Чутці, інший на Березівці, пасіки в тих же двох місцях і в Мотронині, байраки і «байрачки», при хуторах, пасіках і байраках – орне поле й сіножаті. У хуторах були худоба, вівці й табуни коней, в одній із пасік – 120 вуликів, а вдома Волевич мав 50 діжок меду. Згадано в документі й шість казанів, очевидно, для виготовлення горілки. Волевич володів також значними сумами грошей – готівкою 2 тис. кп. Це свідчить, що він мав якісь прибуткові підприємства або вів торгівлю, може, варив мед і курих горілку або торгував кінями, худобою та вівцями й займався лихварством⁸⁸. Отже, козацькі слободи й хутори відзначалися набагато вищим добробутом, ніж убогі покріпачені села. Безперечно, головною причиною цього стала зацікавленість вільної людини, якою був козак, у розвитку власного господарства. Ведення ж господарства в козацьких хуторах за відсутності кріпосницьких відносин узагалі являло собою зародки майбутнього фермерства⁸⁹.

Динаміка соціальних відносин у Черкаському краї, як ми бачили, була доволі аморфною, тому тут не встановлено чітких станових меж, а «перетікання», скажімо, боярства, міщанства та козацтва було буденним явищем. Однак П. Клепатський переконає, що в цей час «ніде, як у Черкаському повіті, структура суспільства не зарекомендувала себе такою солідарністю, що, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення»⁹⁰.

Ведучи мову про господарську специфіку українського козацтва, треба згадати й про її не зовсім легітимну сторону, зокрема щодо компоненту «добитництва», тобто грабунку в низів'ях Дніпра татарських чабанів, грецьких, московських та інших купців. Степові промисли (уходництво) та напади на татарські улуси загалом були взаємопов'язані. Не варто при цьому забувати, що такий спосіб «господарювання» не був винаходом українських козаків, вони лише запозичили його у своїх татарських «колег». Цей «промисел» спочатку виник у поволзьких татар, але особливого поширення набув серед татар, які оселилися в Криму⁹¹. Однак важливо, що такі походи українських козаків на татар сприяли розвитку козацтва саме як сили, що їм протидіяла. Цей промисел, який Семерій Наливайко імпліцитно охарактеризував як «козацький хліб», безперечно, становив істотну додаткову статтю прибутків. З іншого боку, якби розбій і «добитництво» були основним і єдиним видом «господарської» діяльності українського козацтва, то сьогодні ми б знали про них рівно стільки ж, скільки знаємо про козаків татарських.

Поступово українські козаки все більше перетворювалися на цілком адекватних економічних продуцентів, насамперед утягуючись в уходницький промисел. Так, люстрація Канівського замку 1552 р. уже фіксує «козаків, які уставічне [на уходах] живуть на м'ясі, на рибі, на меду, з пасік, зі свепетів, і ситять там собі мед яко дома»⁹². Хоча варто відзначити, що люстратори цей епізод охарактеризували як «шкоду від козаків, навіть більшу, ніж від татар», що зумовлено соціальним конфліктом між канівськими міщанами та козаками за право володіння уходами. Водночас у Черкаському старостві люстратори такої картини не зауважили.

Показово, що цей канівський конфлікт відбувався не з «прийшлими» козаками, а з місцевими, які полишили «міщанські» обов'язки. І не лише тому, що їх вабила степова вольниця, а найперше через зростання утисків з боку місцевої адміністрації. Тому запис люстраторів «живуть яко дома» означає, що козаки від середини XVI ст. перебували на уходах

88 Материали по истории казацкого землевладения, 1494 – 1668 гг. // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894. – С. 13 – 17.

89 Щербак В. О. Українське козацтво... – С. 103.

90 Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912. – С. 388.

91 Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 15.

92 Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 103.

Семерій Наливайко,
худ. О. Данченко, 1962 р.

Станіслав Жолкевський,
невід. худ., пер. пол. XVII ст.

Карл Ходкевич, невідом. худ., 1620 р.

постійно, не маючи змоги повернутися на зиму до міста. Із цього факту можна простежити дві надзвичайно важливі зміни як у соціальній генезі українського козацтва, так і у всій подальшій долі української спільноти. По-перше, це змусило козаків самоорганізовуватися в досить непростих умовах степового життя, з чого, зрештою, постала Запорозька Січ. По-друге, саме це поклало початок козацькому землеволодінню в межах тогочасної Черкащини, а отже, й посиленню «шляхетської парадигми» в соціальній самоідентифікації козацтва. Тому й повстання К. Косинського в 1591 р., і повстання Б. Хмельницького в 1648 р. мали за точку відліку земельні суперечки на Черкащині між козаком-шляхтичем і шляхтичем-поляком.

Формування політичної самостійності козацтва. Перші повстання

Скільки б не дискутували дослідники з приводу історичного місця та значення української шляхти в кінці XVI – першій половині XVII ст., цілком очевидно, що ця верства зазнала цілковитого атрофування щодо національної парадигми, ставши недієздатним етнополітичним організмом із роздвоєною особистістю – «gente Ruthenus, natione Polonus» («з руського етносу, але в польській нації», – як самі себе характеризували українські шляхтичі)⁹³. Зрештою, це призвело до остаточної втрати нею функції політичної еліти нації, що стало ключовим моментом у домодерну добу української історії. Адже коли еліті не вистачає енергії підтримувати етносоціальну структуру всієї спільноти, яку вона репрезентує, її замінює контреліта, у якої наявний більший потенціал самопожертви заради цієї спільноти.

Безсумнівно, такою контрелітою стало козацтво, що, подолавши межі соціальної становості, було національним феноменом, який «повернувся обличчям до корінних потреб та інтересів свого народу»⁹⁴. Найяскравішим підтвердженням цього може бути й вже згадуваний факт, що й назва козаків – «черкаси» – стала тоді екзоетнонімом спільноти українців з боку сусіднього російського етносу. Водночас, як зауважив польський історик В. Серчик, Річ Посполита й надалі вперто не бажала визнати, що козацтво перетворилося на репрезентанта української народності⁹⁵. Така трансформація українського козацтва в етносоціальній структурі останньої зумовила низку конфліктів, які Польська держава кваліфікувала однозначно як «сва-

93 Дет. про це: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985.

94 Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 286.

95 Serczyk W. Polska – Ukraina: dziesięć wieków niezrozumienia // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 11.

вільні бунти». Хоча насправді це були пролегомени того, що сучасні історики кваліфікують як «національну революцію» українців середини XVII ст.

Загалом політичну діяльність українського козацтва (у тому числі й міжнародну) досить докладно описано в історіографії, а тому ще раз повторювати її немає сенсу. Не беручи до уваги хаотичні акції добитництва кінця XV – початку XVI ст., відомостями про які сповнена переписка між тогочасними монархами Литви, Польщі, Криму та Московії, варто відзначити, що вперше більш-менш організовано та цілеспрямовано «козацький рух» почав діяти завдяки черкаському старості Остафію Дашкевичу (1514 – 1535 рр.), що, напевно, вперше надало цьому рухові відчуття необхідності осмисленого функціонування. Отож, уже від середини XVI ст. ми бачимо козаччину, організовану без адміністративного «втручання», яка, що варто визнати гідним подиву явищем, мала активну міжнародну рухливість і навіть втручалася в справи сусідніх держав.

Уже з другої чверті XVI ст. (завдяки О. Дашкевичу) почалися зносини козацтва з Московією, а вже 1556 р. зафіксовано перше офіційне посольство козаків до Москви на чолі з Михайлом Єськовичем, яке ініціював славнозвісний козацький ватажок Дмитро Вишневецький (Байда), який «на Кортицком острову город поставил» і бив чолом, «чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить». Очевидно, Івана Грозного така пропозиція зацікавила, і він «послал к Вишневецкому детей боярских Ондreja Щепотева да Нечая Ртищева, с опасною грамотою и з жалованіем». Зрештою, уже до 1560 р. для московських літописців стало буденним явище, що «пришли з Днепра черкасы», а «которые черкаские и каневские атаманы служат царю и великому князю полскую службу, а живут на Москве»⁹⁶. Після загибелі Байди ця динаміка відносин суттєво знизилася, але не припинилася цілковито.

Упродовж 60 – 80-х рр. XVI ст. уже спостерігалось невпинне зростання масштабів політичної діяльності козацтва і його впливу на міжнародні відносини. Зокрема, це чітко виявилось під час П'ятнадцятилітньої війни балканських народів проти Османської імперії (1592 – 1606)⁹⁷. Відтепер за діяльністю козаків уже уважно стежили не лише в Польщі та Московії, але й у Туреччині та в країнах Західної Європи, де й «Україну» почали розглядати як своєрідний бастион у протистоянні османському тиску. Козаків почали постійно наймати на службу монархи різних держав (Австрії, Швеції, Франції, Італії тощо), у результаті чого вони брали активну участь у багатьох тогочасних європейських конфліктах, де набували неоціненного організаторського досвіду. Сприяла цьому, безсумнівно, і добре відома діяльність українського козацтва стосовно Туреччини.

Надання ж польським королем Стефаном Баторієм козацтву «вольностей», щоб «приласкати» та «приручити» їх, є доволі сумнівним припущенням і, найімовірніше, було намаганням із найменшими втратами для політичної системи Речі Посполитої зафіксувати реальне становище. Адже подальша диференціація козацтва й насамперед швидка організаційно-політична еволюція Запоріжжя лише підкреслили політичну зрілість козаччини в другій половині XVI ст. Наприкінці цього ж століття, «під час повстань Косинського та Наливайка, козаки мали вже досить вироблену внутрішню військову організацію, яка з незначними відмінами лишалася і на потім»⁹⁸. Причому ці конфлікти поляків із козаками були зумовлені політикою саме польської сторони, яка вперто намагалася взяти козацтво під свій тотальний контроль. Або, як зауважив із цього приводу автор Львівського літопису: «Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі самі справедливості»⁹⁹.

Непродумана та непослідовна політика Речі Посполитої щодо козацтва призвела до істотного загострення відносин з ним польської адміністрації та землевласників наприкінці XVI ст. Це вилилося в першу козацько-польську війну (так зване повстання гетьмана Криштофа Косинського) 1591 – 1593 рр. Приводом до збройного конфлікту була суперечка українського гетьмана з воєводою київським кн. Костянтином-Василем Острозьким і його сином Янушем, воєводою волинським, щодо права володіння селом Рокитним. Особиста образа на той момент збіглася із загальним невдоволенням козацтва польською політикою ошукан-

96 ПСРЛ. – Т. 13. – Москва, 1965. – С. 275, 322, 343.

97 Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах... – С. 13.

98 Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. (1591 – 1603). – Львів, 1905. – С. 166.

99 Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 117.

Козацький табір
на р. Солониця в 1596 р.

Польський гусар,
дереворит, худ. Ю. Коссак, 1621 р.

Вибори кошового,
гравюра, худ. Г. Данилевський, 1889 р.

ства – хронічною затримкою платні за службу Речі Посполитій. І якщо до того козаки, як правило, погрожували владі морськими походами на Туреччину або суходелом – на Молдову та Валахію, то цього разу вони вирішили виступити «на волость» проти свавілля Острозьких. Адже останні, крім особистого конфлікту з К. Косинським, у «прямому значенні слова стали поперек дороги козакам, перекривши їм шлях до Молдавії своїми військовими залагами на прикордонні»¹⁰⁰.

Восени 1591 р. К. Косинський уже закликав усіх подніпровських козаків до об'єднання, пропонуючи самотужки здобувати компенсацію за несплачені Коронаю кошти. Невдовзі його загони захопили насамперед міста Черкащини – Білгородку, Білу Церкву, Переяслав, Богуслав, Корсунь, Канів і власне Черкаси, наказавши їхнім жителям присягати йому як гетьману та сплатити війську чинш. І те, що впродовж наступного півстоліття стало нормою для місцевих жителів, на той момент стало справді революційною зміною відносин. До певної міри це був надзвичайно важливий ментальний перелом, оскільки вперше в історії козацтво поводитися в регіоні як квазідержавна структура, що демонструвала свої юридичні прагнення на контроль цієї території, а найголовніше – відверту рішучість захищати цей інтерес зброєю. Особливо коли К. Косинський оголосив про намір здобути Київ, а очолене ним повстання через брак коштів на військо в польських властей поступово охопило не лише всю Київщину, поширилося також на Брацлавщину та Волинь. Тому навіть спеціальна урядова комісія Речі Посполитої, що прибула до реєстрової старшини навесні 1592 р.¹⁰¹, не переконала її припинити збройний опір і обрати іншого гетьмана.

Подальші події засвідчили, що козаки цілковито контролювали всю Черкащину та Київщину. Більше того, упродовж літа – осені 1592 р. «козаки по кількакрат на місто і на замок київський надходили і гармати, які ліпші, порох і всю стрільбу гвалтом побрали»¹⁰². Отже, уже тоді край був готовий прийняти владу козацтва, і тому місцеві посполиті сприймали цю подію доволі спокійно та мирно. Загалом же це перше козацьке повстання відзначалося досить миролюбними відносинами між супротивниками¹⁰³. Своєю чергою й тутешні офіційні урядники прагнули якомога швидше владнати ситуацію мирним шляхом.

Натомість лідер волинської шляхти (Я. Острозький), будучи власником значної кількості маєтків у тогочасній Черкащині, закликав до збройного придушення повстання козаків, чим змусив польського короля 16 січня 1593 р. оголосити «посполите рушення» (військову мобілізацію). У результаті 2 лютого відбулася відома битва під П'яткою (неподалік Житомира), де полягло до 3 тис. козаків. К. Косинський змушений був погодитися на мирну угоду, підписану 10 лютого. Утім подальші дії засвідчили, що козацтво не визнало це поразкою (інакше

100 Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 55 – 56.

101 Жерела. – Т. 8. – С. 67 – 70.

102 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 36.

103 Леп'явко С. Козацькі війни... – С. 66.

був би обраний новий гетьман), а декілька місяців по тому військо поновлювало склад й активно готувалося до продовження боротьби.

У травні 1593 р. К. Косинський із загоном підійшов безпосередньо під місто Черкаси, а за словами тодішнього місцевого старости Олександра Вишневецького, «те військо, притягнувшись сюди, під Черкаси, з арматою, з гармат стріляли до замку і до міста, і немало людей як слуг моїх, так і інших підданих позабіяли»¹⁰⁴. Не бажаючи штурму міста, О. Вишневецький запропонував гетьману переговори, у ході яких, як відомо, козацький ватажок за досить таємничих обставин загинув. Наприклад, польський хроніст Й. Бельський був переконаний, що вбивцями гетьмана були слуги черкаського старости¹⁰⁵. На жаль, достеменно невідомо, що ж сталося насправді, а тому дотепер побутують різні легенди з цього приводу (зокрема, що К. Косинського замуровано в стіну Черкаського замку). Як би там не було, але український князь, не чекаючи на помсту запорожців, цілком свідомо вже в серпні уклав із ними угоду, що надавала їм надзвичайно широкі права на волості й щодо майнових інтересів, і щодо вільного пересування територією Черкаського та Канівського повітів.

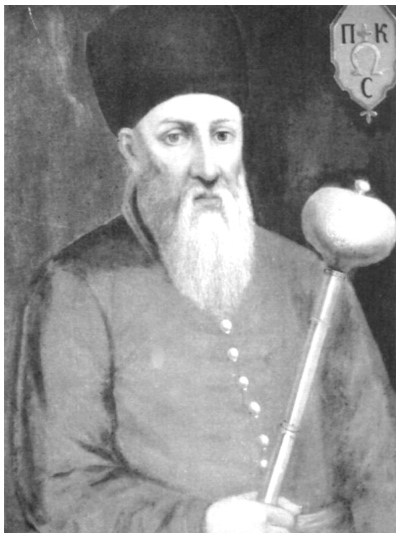
За кілька тижнів О. Вишневецький помер, але козацтво ще до цього відновило свою фактичну владу на Черкащині та вирушило вгору Дніпром, аби взяти в облогу Київ. Цей похід зумовило також убивство членами київського магістрату козацьких послів до нього. Завдяки перемовинам міська адміністрація столиці воеводства погодилася виплатити низовцям компенсацію за їхню образу, внаслідок чого козаки полишили Київ і відійшли за пороги Дніпра. Щоправда, тут їх чекав неприємний сюрприз: скориставшись відсутністю запорожців, кримські татари в цей час напали на Січ і повністю її зруйнували (так закінчила існування Томаківська Січ, але невдовзі козаки перенесли її на острів Базавлук). Водночас події під Києвом не дають нам підстав стверджувати, слідом за поширеною в історіографії (особливо радянській) думкою, буцімто перше козацьке повстання зазнало поразки. Натомість, як вважає С. Леп'явко, у цьому випадку треба вести мову лише про спад козацької активності на волості, який пояснювався передусім її перемиканням на більш звичну боротьбу проти турків і татар. Крім цього, події 1591 – 1593 рр. логічніше розцінювати як перший етап того широкого козацького руху, що тривав до 1596 р.

Наступний же етап, як відомо, традиційно іменують повстанням Семерія (Северина) Наливайка, хоча це не зовсім коректно. Так, уродженець м. Гусятина впродовж 1594 – 1596 рр. поводив себе найбільш активно, але не менше значення в межах цієї «ворохобні» мали й інші козацькі загоны, які очолювали, зокрема, гетьман Григорій Лобода, полковники Матвій Шаула та Сасько Федорович. Спочатку більшість подій розгорталася далеко від Подніпров'я – на Брацлавщині, Волині, у Молдові та Білорусі. Боячись цілком можливої на той момент війни з Туреччиною, польські магнати та шляхта не наважувалися на «придушення» тієї «козацької сваволі», що «розгулялася» під орудою С. Наливайка в 1594 – 1595 рр. Невдовзі його загін порозумівся й об'єднався із запорожцями, на чолі з гетьманом Г. Лободою. Ще одним важливим епізодом цього повстання стала його широка підтримка українськими селянами. З іншого боку, ця «війна» не мала чітких обрисів, а повстанці чергували походи на Молдавію та Угорщину з грабунками на волості (на Поділлі, Волині та Київщині).

Частина цих акцій відбувалася за спільної участі наливайківців і запорожців, частину походів вони здійснювали окремо. Так, допоки С. Наливайко з вересня 1595 р. здійснював рейд на Волині та білоруських землях, низовці зайняли Чигирин і Черкаси, а загін М. Шаули підійшов до Києва. Слабкі місцеві урядники не могли чинити козацтву істотного опору, постільки в його руках опинилася фактична влада в більшості повітів Київського воеводства. Лише регулярна польська армія могла реально вплинути на ситуацію, адже масштаби повстання на початку 1596 р. уже викликали серйозне занепокоєння в уряді Речі Посполитої. Узимку в Польщі вже близько 10 – 12 тис. жовнірів були готові виступити проти козаків. На їх чолі поставили ще молодого польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Дізнавшись про виступ коронного війська, С. Наливайко 22 лютого 1596 р. почав відступ з білоруських земель

104 Там само. – С. 77.

105 Kronika Marcina Bielskiego. – Т. 3. – С. 1691.

Гетьман Петро Конашевич (Сагайдачний), невід. худ., XIX ст.

Меч гетьмана Сагайдачного

Страта козаків у Стамбулі, худ. А. Олешинський. 1883 р.

на схід, у напрямі Степані – Костянтинів, прагнучи об'єднатися на Черкащині з Г. Лободою. У березні С. Наливайко зі своїм загоном прибув до Корсуня¹⁰⁶.

На початку квітня козацькі загони об'єдналися поблизу Білої Церкви, куди невдовзі підійшов з кварцяним військом і С. Жолкевський. Поблизу урочища Гострий Камінь він, зрештою, вирішив дати бій козакам, які відступали табором до Дніпра. Польному гетьману, втім, це не принесло успіху, а козаки таки встигли переправитися на лівий берег поблизу Переяслава. Натомість С. Жолкевський вирішив захопити Канів, де перебувала січова флотилія. На сам Великдень на місто напав із військом литовський канцлер Карл Ходкевич, але козацький полковник Криштоф Кремпський устиг відійти на човнах вгору Дніпром. Однак це не врятувало міщан, тоді як, бажаючи помсти, польські жовніри почали різанину в місті, внаслідок якої загинули приблизно 400 канівчан¹⁰⁷.

На жаль, повстанці протягом місяця так і не вирішили, що їм робити далі, почали повільно відступати в степ, обтяжені в обозі жінками, дітьми, худобою та майном. Це дозволило польському війську доволі швидко наздогнати їх та примусити до оброну. Козацький табір був розташований на річці Солониця (неподалік від Лубен), але внаслідок активної облоги старшина вирішила піти на переговори. Наслідком останніх стала видача полякам усіх козацьких ватажків (і передусім С. Наливайка), гармат, хоругв, скарбу та припасів в обмін на помилування й амністію учасникам повстання. Однак, не дотримавшись обіцянки, 8 червня 1596 р. польські каральні загони жовнірів учинили над ними криваву розправу, напавши на табір і вирізавши кілька тисяч козаків з їхніми дітьми та жінками. Самого ж С. Наливайка доправили до Варшави, де його стратили 11 квітня 1597 р. Таким чином, він на довгі десятиліття став для всіх українців жертвним символом польсько-шляхетської підступності та героєм, який прийняв мученицьку смерть за козацькі права та вольності.

Пам'ять про події перших козацьких війн із поляками міцно закарбувалася й на Черкащині, де досить довго існували топоніми, пов'язані з їхніми ватажками. Наприклад, це «шлях Наливайка» від с. Журавки до Корсуня або ж «яр Наливайка» та «колодязь Наливайка» під Моринцями, зафіксовані інвентарями Корсунського староства XVIII ст. У Черкасах, на думку С. Леп'явка, також зберігся топонім, можливо, пов'язаний з К. Косинським, адже один із районів міста ще донедавна називався Косинка, і цілком імовірно, що саме тут у 1593 р. загинув славетний гетьман¹⁰⁸.

Однак і після придушення конфлікту Черкащина вирувала пристрастями. Уже 1600 р. запорозький отаман С. Кішка своїм листом повідомляв про виступ козаків у похід на волость і наближення до Канева. Так само й у 1604 р. шляхта Київського воеводства зауважувала, що «козацьке свавілля знову настільки здійсмається вгору зі своїм гультьяйством, що виникає

106 Listy Stanisława Żółkiewskiego: 1584–1620. – Kraków, 1868. – S. 110.

107 Kronika Marcina Bielskiego. – T. 3. – S. 1752.

108 Леп'явко С. Козацькі війни... – С. 238.

побоювання, як би нині не трапилися речі, гірші за попередні»¹⁰⁹. Того ж року відбулося й повстання міщан Корсуня супроти нового старости Яна Даниловича, у результаті чого місто навіть позбавили магдебурзького права. Причому ще й за три роки потому польські комісари відзначали, що в місті «ні комісії, ні декрети наші [польські] жодної ваги не мають»¹¹⁰. Проте головним результатом цих перших повстань став надзвичайно стрімкий злет політично-військового авторитету козацтва й передусім на Черкащині, що відтепер міцно асоціювалися одне з одним. Водночас для козацтва це був надзвичайно важливий досвід на шляху подальшого політичного та національного самоствердження.

Запорозька Січ і державотворчий процес на Черкащині

Найвищого рівня політична незалежність українського козацтва досягла в організації та функціонуванні Запорозької Січі. Причому вже до кінця XVI ст. вона контролювала весь український бік Великого Кордону, а зростання її авторитету зумовлювала передусім активна зовнішньополітична діяльність. Як ми вже бачили, козащина розросталася поза контролем центральної влади, а Запорозька Січ як нова її організаційна сила стала свого роду «козацькою столицею» (А. Стороженко). Це сприяло досить швидкій політичній структуризації козацтва й активному формуванню його політичного світогляду. Власне й специфічне самоуправління, яке запропонувало низове товариство, із притаманним йому демократизмом також сприяло консолідації козащини та населення черкаської волості, що яскраво виявилось в ході козацько-польських війн кінця XVI ст. Тому недаремно урядовий комісар Речі Посполитої Адам Кисіль писав королю в 1636 р., що Запоріжжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку»¹¹¹. Політичне ж значення Січі полягало не лише в спрямуванні визвольного руху українців, але й у тому, що запорожці, по суті, пропонували останнім прийняти їхню модель політичного устрою.

Динаміка масового покозачення населення з кінця XVI до середини XVII ст. теж засвідчила те, що «національне» життя українців концентрувалося на тому етапі навколо «головного гнізда козацтва» (М. Любавський) – Черкащини, звідки взяла свої витoki й основна організація козаків – Запорозька Січ. І сучасники тих подій це добре розуміли, наприклад єпископ Йосип Верещинський, який уже наприкінці XVI ст. переконував польську адміністрацію, що ці терени є надто специфічним козацьким регіоном, який неможливо трактувати як звичайну провінцію Речі Посполитої. Саме тут творилася «легенда козацтва», котра вабила обивателів своєю соціальною престижністю, навіть на етнічних польських землях: «...і тут, у Мазовії, громадяться якесь свавільство, а старшим погрожують Низом», – відзначав у листі до К. Радзивілла в 1596 р. Л. Сапега¹¹².

Як ми вже знаємо, основною територією формування українського козацтва стало черкасько-канівське Подніпров'я, а тому варто визнати справедливим і погляд на козацтво цього регіону як на ядро формування безпосередньо козацтва запорозького. З іншого боку, немає підстав припускати, що Січ існувала в ізолюваному від українського етносу становищі, оскільки «Запоріжжя не могло ще існувати саме для себе, забагато ниток лучило степову людність з життям решти України»¹¹³. Таким чином, Запорозька Січ і черкаське порубіжжя були одне для одного важливою основою життєдіяльності.

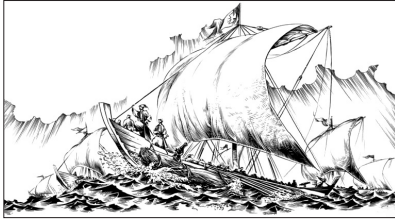
109 Жерела. – Т. 8. – С. 104.

110 Volumina legum. – Т. 2. – Petersburg, 1859. – S. 443.

111 ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 13402. – Арк. 85.

112 Archiwum Domu Sapiehow. – Т. 1: Listy z lat 1575 – 1606 / Opr. A. Prochaska. – Lwów, 1892. – S. 119 – 120.

113 Крип'якевич І. Козащина і Баторієві вольності // Жерела. – Т. 8. – С. 26.

Козаки на чайках,
сучасний малюнок

Гетьман Михайло Дорошенко,
невід. худ., XIX ст.

Станіслав Конєцпольський,
сучасний малюнок

Зростання ж авторитету Січі зумовлювали передусім її політична незалежність й активна зовнішньополітична діяльність. Як уже йшлося, однією з підстав зміцнення політичної самостійності козацтва була непослідовна та дуалістична політика Речі Посполитої стосовно їхніх привілеїв і вольностей, дарованих нею ж ще в 1570-х рр. Як відомо, після поразки козаків на Солониці в 1596 р. на їхні права накладено «баніції» (тобто козаків поставлено поза законом). Однак низовці майже відразу відправили посольство до Москви і тим, безсумнівно, змусили польського монарха відновити бодай частину привілеїв. Ми вже бачили, що після «підданства» Івану IV Д. Вишневецького (Байди) відносини козацтва з московитами не припинялися, а тому польський король мусив зважати на будь-яку активізацію в цьому напрямі. Ось що повідомляв у 1593 р. зокрема староста черкаський О. Вишневецький: «Косинський присяг і великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях, у листі своїм до них великий князь [московський] уже пишеться царем запорізьким, черкаським і низовським»¹¹⁴. Тому вже перші десятиліття XVII ст. позначилися бурхливим зростанням не лише військової, але й політичної ваги козацької організації, керівники якої нехтували всіма постановами сейму Речі Посполитої щодо обмеження «політичного статусу» козаків.

Важливо також підкреслити, що політична самостійність і авторитет українського козацтва мали значення не лише у фокусі тогочасних міжнародних відносин. Надзвичайно потужний вплив цього багато важив і для українських земель, які з кінця XVI ст. усе більше покозачувалися. Саме тому, як влучно зауважив М. Костомаров, «корпорація козаків стала зерном народної опозиції»¹¹⁵. Надзвичайно вагомим чинником загальної «політизації» населення, передусім Черкащини, були порівняно часті козацькі ради, які мали вплив на все населення. Адже козацькі ради стали тим авторитетним органом, якому належало право (хоч і не юридичне, але фактичне) вирішувати воєнні та політичні питання, що так чи так торкалися інтересів усієї української спільноти. Особливо ж козацький політичний авторитет «на волості» виріс завдяки гетьману П. Конашевичу (Сагайдачному).

Річ Посполита особливо переймалася тим, «щоб козацька вольниця не виходила з Дніпра на Чорне море і в державах, перебуваючих під владою султана, ніякої шкоди не чинила»¹¹⁶. Водночас добре відомо, що Польща сама заохочувала козацтво до активної міжнародної діяльності, дозволяючи і, наприклад, сприяючи послу Ватикану Александру Комуловичу вести «на кресах» переговори щодо антиосманської ліги з козаками в Каневі, Корсуні та Черкасах. Можна пригадати й роль козацтва в «посадженні» поляками «самозванців» на московський престол. Однак що далі, то помітнішою ставала декларативність підданства козаків королівській владі. Така політична незалежність українського козацтва відчутно дратувала польські урядові кола. Скажімо, польний гетьман С. Жолкевський у 1617 р. з гні-

114 Listy Stanisława Żółkiewskiego: 1584 – 1620. – Kraków, 1868. – S. 26 – 27.

115 Костомаров Н. Правда полякам о Руси // Основа. – 1861. – № 10. – С. 110.

116 Scriptorum rerum Polonicarum. – T. 20. – Kraków, 1907. – S. 398.

вом повідомляв, що «козаки написали до мене листа гордого та пихатого»¹¹⁷. З іншого боку, в 1625 р. на засіданні вального сейму Речі Посполитої, поляки змушені були визнати що козаки в південних староствах Київщини «удільну собі Річ Посполиту встановили»¹¹⁸, чим фактично засвідчили політичну рівноправність козацтва, яке до того ж стало для поляків «явними ворогами нашими»¹¹⁹.

При цьому треба пам'ятати, що саме козацтво доклало основних зусиль до оформлення нових, суто українських державних органів управління насамперед на теренах Черкащини. Перебрання ж козацтвом на себе функції українського «політичного народу», як переконають В. Смолій і В. Степанков, «вितворило на півдні Київського воєводства зародки національної державності»¹²⁰. Отже, можна цілком упевнено стверджувати, що Запорозька Січ виступала не тільки гарантом геополітичної стабільності тогочасної порубіжної України, а й важливим чинником формування етнополітичних уподобань української спільноти загалом, спрямованих на широку автономізацію саме Черкащини, що крок за кроком відроджувало Українську державність.

Остаточне утвердження української козащини в статусі «національного лідера» українців відбулося в першій третині XVII ст. Важливим моментом на цьому етапі стало, зокрема, відновлення ієрархії української Православної церкви в 1620 р., здійснене під охороною козацької шаблі. На переконання Н. Яковенко, ця подія «висунула козацтво на роль рицаря національної ідеї, лідера народу в час тривоги й непевності», а тому, «бурю Хмельниччини змужніле козацтво зустріло вже як визнаний провідник нації і виразник життєвих інтересів України»¹²¹. І це стало доконаним фактом тогочасної української свідомості. Не залишилися осторонь і «найвибагливіші» щодо самоідентифікації репрезентанти української спільноти – тогочасні інтелектуали-«книжники», котрі також сприйняли «козацьку національну свідомість». З іншого боку, завдяки тісним контактам із київськими культурними колами вже безпосередньо в козацькому пласті суспільства усвідомлювалася ідея спадкоємності між Князівською Руссю й Україною. Фактично ж козащина та руське (українське) православне духівництво знайшли одне в одному виразника своїх бажань і передусім у площині взаємних етнополітичних прагнень. Тому не викликає сумнівів і те, що трансформація українського козацтва в першій половині XVII ст. становила найголовніший етап переконструювання української етносоціальної структури в процесі націогенезису. Більше того, українська «націоналізація» козаків у 1620-х рр. і розширення козацького порядку за межі середнього Дніпра «підготували ґрунт для прийняття козацтвом функцій руської політичної нації»¹²². І справді, «завдяки козацтву населення порфіроносною вдови – Русі перетворилося на українців»¹²³.

117 Матеріали к очерку гетманства П. К. Сагайдачного / Сост. И. Каманин // ЧИОНЛ. – Кн. 15. – Вып. 3. – Отд. III. – К., 1901. – С. 147.

118 Жерела. – Т. 8. – С. 285.

119 Volumina legum. – Т. 3. – Petersburg, 1859. – S. 237.

120 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... – С. 9.

121 Яковенко Н. М. Українська шляхта... – С. 269.

122 Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 71.

123 Яковенко Н. М. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? (Шкіц до історії української шляхти) // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 188.

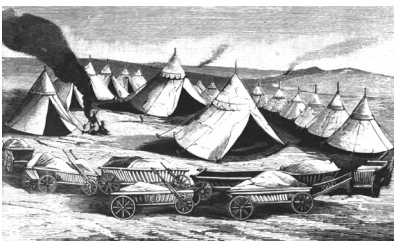
Козацько-магнатські війни 1620 – 30-х рр.

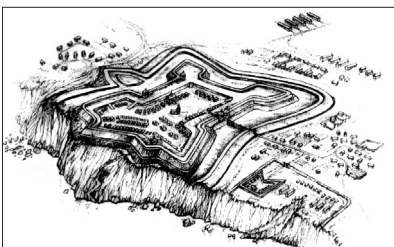
Бунчук (сер. XVII ст.), знайдений у с. Вереміївка Чернобаївського р-ну

Козацькі перначі (XVI – XVII ст.)

Козацький табір

Фортеця Кодак, сучасна реконструкція

Соціальні, економічні, релігійні відносини, які вели до загострення ситуації на Черкащині, неодноразово відзначали історики. Тому на перший погляд видається, що конфлікти тут у своїй основі мали суто соціально-економічні суперечки. Цей погляд справедливий, але розкриває лише один бік справи. Річ у тім, що терени краю, які, по суті, й були епіцентром цих війн, мали на той час, як ми вже бачили вище, яскраво виражену особну регіональну специфіку («україна») та статус («земля козацька»), неодноразово потверджений польськими конституціями й ординаціями.

Наступ магнатського землеволодіння (після Люблінської унії) на ці терени, що ніс зростання феодалної ренти, був тут явищем нетиповим. Тому не дивно, що коли тут настали «поборы великіє, [то] от того де всякіє люди конечно оскорбляются»¹²⁴. Істотну напругу вносила також «менеджерська» і митна діяльність «жидів-орендарів», які, власне, й уособлювали на Наддніпрянщині «польський гніт», будучи найнятими шляхтою управителями їхніх маєтностей. Можна навіть констатувати, що етнічна упередженість українців цього регіону щодо поляків мала «заочний» характер, оскільки про поляків тут більше чули, ніж їх бачили. Хоча на рівні української етнічної свідомості це зовсім не перешкоджало формуванню відповідних негативних стереотипів стосовно поляків і євреїв. Насадження ж у козацькому краї політичної системи Польської Корони не могло стабілізувати національного розвитку українців. Не в останню чергу й тому, що сама Річ Посполита «не була міцним, монолітним і здоровим організмом»¹²⁵ і зовсім не помічала власних помилок. Тому її політика стосовно цієї частини тогочасної України була негнучкою, короткозорою, а почасти й шовіністичною, хоча поляки чудово усвідомлювали особливість Черкащини та місце козаків у місцевому соціумі, але й надалі наполягали, що вони, «як варвари, мають бути зреформовані».

Саме «козацька» політика Речі Посполитої стала однією з головних причин конфліктів першої половини XVII ст., причому її недосконалість була закладена вже в перших спробах взяти козаків під контроль шляхом «реєстрації». Це суттєво поглиблювало суперечності, але польський сейм і надалі виносив постанови, в яких закликав шляхту «плебс на горло карати» та «винищити цих свавільників дощенту»¹²⁶. Яскравим прикладом таких покарань є універсал коронного гетьмана С. Конєцьпольського від 1630 р., яким урядник закликав «запал хлопства гасити його ж кров'ю»¹²⁷. Загострювало ситуацію й посилення

124 Акты Московского государства... – Т. 1. – С. 347.

125 Bogucka M. Dawna Polska: Narodziny, rozkwit, upadek. – Warszawa, 1985. – S. 227.

126 Volumina legum. – Т. 2. – S. 288, 364, та ін.

127 ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 362 зв.

чуток щодо бажання польської адміністрації знищити православних-українців, а натомість насильно впровадити в Подніпров'ї католицизм. Так, у 1625 р. поширилися «відомості», що С. Конєцпольський невіпадково веде із собою в край іноземних колоністів – «німців» з жінками та дітьми – «і як польські люди поб'ють козаків і християнську віру порушать, а римську учинять, і тих німців король наказав посажати на козацьких місцях»¹²⁸. У документі за 1630 р. читаємо: «Говорять люди, що великий умисел у поляків на черкас, щоб їм черкас побити і церкви розорити»¹²⁹.

Стосовно місця Черкащини в українсько-польських конфліктах другої чверті XVII ст., то, безперечно, всі вони і розпочиналися, і закінчувалися подіями в її межах, хоч подекуди охоплювали значнішу територію тогочасної України. Іншими словами, цей регіон був епіцентром усіх цих конфліктів. Попри те, що протягом першої чверті XVII ст. козацтво так і не наважилося збройно виступити на захист своїх прав від утисків польських властей, на Черкащині – у серці козацького терену – ситуація весь час залишалася неспокоїною. У 1611 р. польський сейм видав постанову «Про сваволю українську», яка місцевій адміністрації наказувала жорстко придушувати будь-які спроби «бунтів»¹³⁰. Проте жителі південних староств Київського воєводства, вважаючи себе поголовно козаками або ж під їхньою юрисдикцією, не визнавали жодної із сеймових постанов. Тому вже на середину другого десятиліття XVII ст. більшість населення Подніпров'я не підкорялася владі ні шляхти, ні Речі Посполитої. Про них люстратори 1616 р. пишуть коротко: «не бажать бути в послушенстві»¹³¹.

Місцева польська шляхта не була спроможною самотужки «впоратися» з розлюченими «непослушними», передусім у межах Черкащини. Так, кн. Ю. Збараський у цей час зазначав: сила козаків у тому, що їх «підтримує вся Київська земля та Біла Русь»¹³². У 1617 р. і король, і обивателі Київського воєводства активно обговорювали заходи із запобігання заворушень, а 18 травня 1618 р. Сигізмунд III надіслав шляхті воєводства універсал з вимогою допомогти польному гетьману С. Жолкевському придушити всі вияви «сваволі»¹³³. У цьому контексті досить конструктивною видавалася політика гетьмана П. Конашевича (Сагайдачного), який намагався послабити напругу, хоч місцеве населення сприймало це не завжди позитивно. Незважаючи на це, є дані, що Сагайдачний 1619 р. гетьманував саме в Трахтемирові, коли на Січі до влади прийшов Я. Неродич (Бородавка)¹³⁴. Зупинити масове показання прагнули й ініційовані П. Конашевичем спеціальні польсько-українські комісії – Вільшанська 1617 р. і Роставицька 1619 р., але й ці заходи були малоефективними.

Позиція ж недотримання Річчю Посполитою обіцянок стосовно козацьких привілеїв, обіцяних за допомогу в Хотинській війні з Туреччиною 1621 р., перекреслила всі надії на мирне врегулювання напружених взаємин, а натомість зумовила низку чергових і до того ж ще запекліших збройних сутичок. Після смерті Сагайдачного (1622 р.) всім було очевидно, що на Черкащині ситуація стрімко загострюється. Свого апогею ця напруга досягла влітку 1625 р., коли запорожці почали закликати все населення Подніпров'я готуватися до війни проти поляків. Король і сейм, навчені вже гірким досвідом, відправили сюди 30-тисячне кварцяне військо на чолі з новим коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським. Козацьке військо очолив запорозький гетьман Марко Жмайло. 11 жовтня польські жовніри підійшли до Канева й атакували місцевих повстанців. Однак у битві над р. Мошна поляки зазнали відчутних втрат, що призупинило їхній подальший рух.

Натомість городові козаки попрямували до Черкас, а звідси – до Таборища (неподалік Чигирини), де з'єдналися із низовцями під проводом М. Жмайла. Тут 20-тисячне козацьке військо заклало табір. 24 жовтня до Крилова підійшов з військом С. Конєцпольський і вже наступного дня розпочав штурм українських укріплень. Запеклий бій тривав увесь день, а вночі козацьке військо непомітно вирушило на схід, зупинившись біля Курукового озера

128 ВУР – Т. 1. – С. 57.

129 Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. / За ред. М. Крикуна. – К., 1993. – С. 225.

130 Volumina legum. – Т. 3. – С. 16.

131 Архив ЮЗР – Ч. 7. – Т. 1. – С. 290.

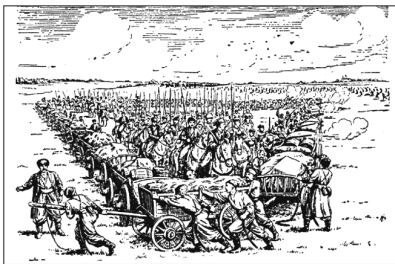
132 Жерела. – Т. 8. – С. 288.

133 Архив ЮЗР – Ч. 3. – Т. 1. – С. 258.

134 Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я: в 2 кн. – Черкаси, 1999. – Кн. 2. – С. 132.

Гетьман Тарас Федорович (Трясило),
невід. худ., XIX ст.

Оборонний бій козаків трикутником

Ротмістр польської панцирної хоругви,
худ. Ю. Коссак, 1886 р.

(навпроти сучасного Кременчука), де й облаштувало новий табір на значно кращих для оборони позиціях. У ході сутичок «чимало вершників і піхоти німецької від самопалів полягло і навіть декілька знатних шляхтичів»¹³⁵. Становище й українців, і поляків ускладнювалося, тому коронний гетьман ініціював проведення переговорів.

Незгода з умовами перемир'я частини старшини призвела до розколу табору й обрання нового гетьмана, яким став Михайло Дорошенко. Зрештою, 7 листопада він підписав із С. Конєцпольським так звану Куруківську угоду, згідно з якою козацький реєстр мав становити 6 тис. осіб. Однак найголовніше, що завдяки цьому договору вперше сформовано козацькі полки, більшість із яких мала базуватися саме на Черкащині. Крім цього, угода була першим юридичним документом між Річчю Посполитою і козаками як рівноправними сторонами. Новий реєстр складено в грудні 1625 р., але ні він, ні угода загальною «козацьке питання» не вирішили. Крім того, остання, хоч і мала значний вплив на швидке формування козацького стану, все ж викликала надзвичайне обурення та невдоволення всієї «волості», де утиски магнатів і шляхти лише посилювалися. Напруги додавали грабунки та насильства з боку жовнірів, розквартированих у містах і містечках Черкащини. Що вже мовити про гніт селян, якщо й козаків почали переводити в розряд кріпаків, забороняючи в тому числі вільно господарювати та займатися промислами.

Неспокійно було й на Запорозькій Січі, де в 1628 р. обрали гетьманом Григорія Чорного, представника так званої «угодівської партії», котрий придушував будь-які спроби виявлення невдоволення козаками польською політикою. У 1629 р. польський сейм прийняв постанову «Про свавільні купи», згідно з якою всі «непослушні» мали бути якнайжорстокіше покарані¹³⁶. Це спричинило лише посилення покозачення жителів Черкаського краю та масові втечі селян і міщан регіону на Запоріжжя. Усе це також свідчило про назрівання чергового повстання в черкаському Подніпров'ї. Щоб запобігти йому, до Київського воєводства в 1629 р. знову прибуло польське кварцяне військо, постої якого лише посилили напругу на цих теренах, адже іноземні найманці «кривди нестерпні чинили». Причому цього разу жовніри вперше були розміщені ще й у лівобережних містах Черкаського старства.

Останньою краплею терпіння «черкасів» стало запровадження в січні 1630 р. нового податку – подимного, що зумовило сутички міщан із представниками державної адміністрації та збирачами податків. На підтримку «волості» в березні 1630 р. із Січі вирушив 10-тисячний загін козаків на чолі із Тарасом Федоровичем (Трясилом). Останній звернувся до жителів міст Черкащини із закликком повставати проти шляхти, магнатів і жовнірів. І, як повідомляли московські шпигуни царю, «всі козаки із тих містечок ідуть у схід до гетьмана, до Тараса у місто Черкаси»¹³⁷. Незабаром низовці підійшли до міста, куди відря-

135 Kronika Pawła Piaseckiego... – S. 321.

136 Volumina legum. – T. 3. – S. 294.

137 ВУР – Т. 1. – С. 110.

дили розвідників, які вночі захопили в ліжку Г. Чорного та доставили гетьмана реєстровців до козацького табору в Боровиці. Тут козацький суд виніс йому смертний вирок, і гетьмана негайно стратили. Дізнавшись про це, черкаська реєстрова старшина втекла до Корсуня, під захист коронного війська.

Прагнучи підняти на боротьбу якомога більше жителів Подніпров'я, Трясило видав до них універсал, закликаючи братися до зброї тих, «хто був козаком, і хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»¹³⁸. У результаті повстання охопило не лише всю Черкащину, а й Брацлавщину, Волинь, і навіть на Галичині у цей час зафіксовано виступи селян, багато з яких тікали відтепер на Подніпров'я.

Тим часом Трясило 4 квітня підійшов до Корсуня, де того ж дня міщани також підняли повстання та почали громити жовнірів і шляхту. У ході бою реєстровці перейшли на бік повстанців, а рештки королівського війська втекли в м. Бар до С. Конєцпольського, який звідти закликав шляхту «гасити цю пожежу хлопською кров'ю»¹³⁹. Захопивши потому Канів, козаки, імовірно, поблизу Стайок переправилися на Лівобережжя, щоб збільшити військо. Коли ж Т. Федорович підійшов до Переяслава, у нього нараховувалося вже більше 30 тис. вояків. Тут український гетьман вирішив дати генеральний бій полякам.

Своєю чергою коронний гетьман у Барі також збирав військо для виступу проти українців. Його авангард очолив Самуїл Лащ, який на шляху до Переяслава влаштував криваві розправи над місцевими жителями («аби був русин»). Показовою, зокрема, стала розправа над лисянцями, яких на православний Великдень усіх було вбито, причому в храмі – «як мужов, так і жон, так і дітей»¹⁴⁰. Схожою була доля й решти сусідніх містечок і сіл – Димера, Івниці, Плесецького тощо. Не «гребували» польські жовніри й православними монастирями, які також грабували та спалювали. Очевидно, саме тому справа захисту православ'я від унії за цих умов уперше стала ідеєю, яка в ході повстання перекинула місток між козацтвом, селянством і утисненим владою православним духівництвом.

На початку травня 1630 р. почалися бої під Переяславом, які тривали майже місяць «і поражені [були] поляки от козаков... і мусили єднати козаков, і примир'є взяли»¹⁴¹. Доволі істотні та дошкульні втрати поляків справді змусили С. Конєцпольського розпочати переговори з козацькою старшиною щодо укладення перемир'я. Не бажаючи миритися, Т. Федорович та частина запорожців відійшли на Січ. Зрештою, 8 червня сторони підписали так звану Переяславську угоду, що за змістом практично повторювала Куруківську 1625 р. Звісно, ця угода не задовольняла ані козацтво, ані міщанство черкасько-канівського Подніпров'я. Навесні 1631 р. Трясило знову розіслав до його жителів універсал із закликом продовження боротьби, на який відгукнулися лише козаки Черкас, Канєва та Переяслава, але продовженню руху це не посприяло. Поновлення боротьби не сталося також через суперечки в лавах самого козацтва. Зрештою, для «вгамування козаків» польський уряд надав гетьманську булаву Івану Петражицькому-Кулазі, котрий мав остаточно впорядкувати «реєстр». Навесні 1632 р. він навіть спробував узяти під свій контроль Січ, але це йому не вдалося. Невдовзі реєстровці стратили його за небажання підтримати захист Православної церкви на вальному сеймі.

30 квітня 1632 р. помер польський король Сигізмунд III, що зумовило вибори нового монарха. Ним став його син, коронований як Владислав IV, причому далеко не в останню чергу через підтримку цієї кандидатури українською козащиною. Новообраному королеві надзвичайно потрібною була підтримка останньої, тому він погодився на певні поступки. Насамперед новий король розраховував на козаків у війні з Московією, що почалася в червні 1632 р. (так звана Смоленська війна). І саме завдяки допомозі 20-тисячного козацького війська під орудою гетьмана Тимоша Орендарєнка московити в березні 1634 р. змушені були капітулювати, а 14 червня підписано Поляновський мир. Того ж року, 19 серпня, Річ Посполита уклала мирний договір і з Османською імперією, умовою якого було «приборкання» польським королем української козащини. Втративши відтак інтерес до останньої, польські власті знову

138 Цит. за: Шербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр. – К., 1989. – С. 31.

139 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 298.

140 Львівський літопис... – С. 106.

141 Острозький літописець // Бевзо О. А. Львівський літопис... – С. 136.

Ротмістр польської гусарської хоругви
1630-х рр. Р. Моравський, акварель, ХХ ст.

Іван Сулима, невід. худ., ХІХ ст.

Павло Бут-Павлюк, невід. худ., ХІХ ст.

перейшли до ігнорування її «прав і вольностей», цілковито нехтуючи станом справ і настроями в Подніпров'ї.

У лютому 1635 р. король видав звичний уже універсал з вимогою «погамувати сваволю» в цьому регіоні. Тоді ж на раді в Каневі Т. Федорович знову закликав козаків (насамперед виписаних із реестру – так званих «випищиків») до повстання, але й цього разу старшині вдалося відвернути місцеве населення від виступу. Тоді ж і польський сейм видав постанову «Про припинення козацького свавілля», дозволивши ввести на Черкащину кварцяне військо. Тоді ж з'явилася й посада королівського комісара в козацьких справах, яку обійняв український православний шляхтич Адам Кисіль. Однак найважливіше значення в системі заходів щодо встановлення цілковитого контролю поляків над козацтвом надавали опануванню Запорозькою Січчю, а сейм вкотре під загрозою смертної кари заборонив українцям утечі в її межі.

Задля цього шляхта Подніпров'я прагнула якнайшвидше спорудити на Дніпрі спеціальну фортецю, що мала контролювати трафік населення та зброї з «волості» на «Низ» і навпаки. Цю залозу спорудили навдивовижу швидко (березень – липень 1635 р.), і за йменням першого дніпровського порогу вона отримала назву Кодак. У фортеці мав перебувати польський військовий загін, на якого покладено контроль за комунікаціями між Україною та Січчю. Обурені запорожці відразу вирішили ліквідувати цей бастион і вже 3 серпня під командуванням гетьмана Івана Сулими, непомітно оточивши фортецю, вночі перебили весь її гарнізон. Доволі швидко й саму споруду козаки розібрали до каменя. Водночас ця подія активізувала й протестний рух на Черкащині. Однак місцеві польські урядники змусили реєстровців виступити проти І. Сулими, який отаборився зі своїм загоном на одному з дніпровських островів. На жаль, підкуплені А. Кисилем зрадники схопили та видали старшині гетьмана, яка відправила його до Варшави, де його й стратили, незважаючи навіть на прохання про помилування від представників Папи римського.

Разом з І. Сулимою до страти засуджено ще 5 козацьких старшин, але двох з них за протекцією турецького посла король помилував. Одним із врятованих був наступний керманіч повстання проти Речі Посполитої – Павло Бут (Павлюк) – уродженець Чигирини та заможний реєстровий козак. З 1636 р. саме він став лідером козащини, яка була надзвичайно обурена стратою І. Сулими. Попри всі спроби А. Киселя розколоти козацьку старшину, запобігти новій польсько-козацькій війні він усе ж не зумів. Того ж року на сеймі магнати та шляхта Київського воєводства вимагали від сенату та короля лише одного – «знищити залишки козацьких прав» (!). Коли ж польські можновладці відмовилися від цього, магнати вирішили діяти самотужки. Так, син руського воєводи – Станіслав Данилович, отримавши в управління Корсунське та Чигиринське староство, прибув до нього з жовнірами та почав улаштовувати тут власні порядки¹⁴², не приховуючи прагнення привести всіх тутешніх жителів до «послушенства» (тобто кріпацтва). Тому не

142 Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 318.

доводиться сьогодні дивуватися, чому навіть реєстровці в цей час готові були зі зброєю в руках виступити разом із «низовцями» проти польських урядників і жовнірів.

Першим «збунтувався» очолюваний П. Бутом чигиринський полк, який вирушив на Запорозжя для підняття повстання. Наприкінці травня 1637 р. Павлюк увірвався до Черкас, захопив артилерію реєстровців і повернувся на Січ, де в липні його обрали гетьманом. У листі С. Конєцпольського до Владислава IV від 14 серпня йшлося про масове розповсюдження «по містах і містечках» Черкащини універсалів Павлюка та його соратників, які закликали тамтешнє поспільство вливатися до козацького війська та виступати проти шляхти¹⁴³. Сам же гетьман у серпні зупинився в Крилові, звідки невдовзі перейшов до Переяслава. Натомість у Барі С. Конєцпольський знову почав готувати коронне військо для походу проти козаків, яке, очолюване Миколаєм Потоцьким, вирушило до Білої Церкви лише 7 листопада.

На той момент П. Бут перебував на Січі, а на волості українським військом командував нереєстровий полковник Карпо Скидан, який, дізнавшись про наближення ворога, скликав загальну раду в Мошнах. Тут же він хотів об'єднатися з канівськими, корсунськими, стеблівськими та задніпровськими козацькими загонами, «знаючи, що людське військо наступає на віру і вольності наші». Тому наказував їм, аби «піші та кінні – якнайскоріше прибували до мене в Мошни, аби ми там бездушникам і неприятелям віри нашої відправу дали, а се напевно зможемо, як тільки зберетесь» (детальніше див.: додаток №10)¹⁴⁴. 10 грудня коронне військо вирушило на Корсунь, який охороняв невеликий загін (близько 1,5 тис. осіб) отамана І. Коростеля і який, звісно, змушений був відступити. 14 грудня поляки переправилися Сахновим мостом через Рось. Свої сили польний гетьман поділив на дві частини: одна (під його орудою) пішла на Кумейки, інша, очолювана С. Лащем, – на Мошни. До останніх 15 грудня підійшов 10-тисячний загін запорожців з гарматами під проводом Павлюка і змусив С. Лаща відступити до Яснозір'я.

На світанку 16 грудня козаки вирушили під Кумейки, де польське військо зайняло досить вигідні позиції. Неподалік ворожого табору шлях козакам перетнуло болото, і вони були змушені зупинитися. До того ж з підпалених повстанцями Кумейок (на жаль, це була ведмежа послуга козакам) потужний вітер ніс в очі густий і їдкий дим з гарячим попелом. Павлюк дав наказ відступати, а Потоцький – наступати на них кіннотою. Козаки, утім, встигли вишикувати навколо себе табір у шість рядів возів і тричі зуміли відбити штурм поляків. Причому навіть ті, у кого не було зброї, били жовнірів голоблями та дишлами¹⁴⁵. Втрати з обох боків були величезні, однак, за свідченням сучасника, під Кумейками С. Конєцпольський майже «поконав збунтованих козаків»¹⁴⁶. У ході битви їхні можливості ставали дедалі слабшими, особливо через брак пороху (детальніше про шляхетський погляд на перебіг битви – див.: додаток № 11). Надвечір П. Бут і К. Скидан вирушили за ним до Чигириня, а на чолі війська залишився отаман Дмитро Гуня, котрий керував боєм до пізньої ночі.

Вранці 17 грудня козаки відступили до Мошен, куди невдовзі вдерлися й жовніри С. Лаща. Залишивши поранених, Д. Гуня наказав відступати до Черкас, проте значні втрати кварцяного війська не дозволили розпочати негайне переслідування їх, а тому коронний гетьман дав війську два дні на перепочинок у Мошнах, де жовніри перебили всіх поранених козаків і повсталих міщан. Прикметно, що це місце дотепер у селі називається Лютарівка (як пам'ять про люту криваву розправу поляків над пораненими козаками¹⁴⁷). 19 грудня М. Потоцький підійшов під Черкаси, і за його наказом невдовзі «місто вже палало вогнем так, що небезпечно було там зупинятись»¹⁴⁸. Тоді ж С. Лащ повідомив його, що оточив Павлюка в Боровиці. Становище повстанців у ході цієї облоги ставало дедалі складнішим: підпалене поляками, горіло містечко, бракувало куль, пороху, води та харчів. Це примусило старшину піти на переговори. Попри обіцяну М. Потоцьким і А. Кисилем амністію повстанцям, їхніх ватажків – Павлюка й Василя Томиленка (гетьман реєстровців) відправлено до Варшави, де

143 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 13402. – Арк. 299 зв.

144 Грушевський М. С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 8. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 263.

145 Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво... – С. 326.

146 ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 93 зв.

147 Містечко ратників та майстрів (з історії села Мошни) / М. Ісаєнко, А. Куріпко, І. Левченко та ін. – К., 2007. – С. 31.

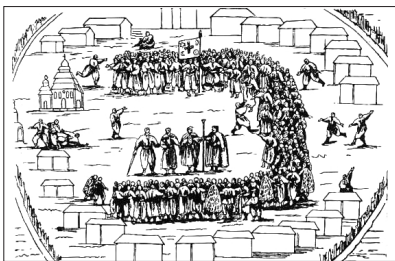
148 Мемуары. – Вып. 2. – С. 206.

Дмитро Гуня, невід. худ., XIX ст.

Гетьман Яків Острянин,
сучасний малюнок

Рада на Січі,
малюнок Т. Калинського, 1778 р.

Козацький табір під час бою,
гравюра XVII ст.

наступного року їх стратили. 24 грудня 1637 р. відбулася рада, на якій А. Кисіль призначив козакам нову старшину, серед якої, зокрема, новим військовим писарем став чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Наступного дня М. Потоцький направив полки свого брата на лівий берег Дніпра, до Ірклієва, де перебував з 4 тис. війська Богдан Кизима, який намагався продовжити повстання і якого також розгромили поляки. Згодом на Лівобережжя переправився й сам польний гетьман, оскільки повстання перекинулося в район Лубен, Хорола та Миргорода. На початку січня 1638 р. М. Потоцький прибув до Києва, розташувавши в його околицях і коронне військо. На жаль, військові переваги, якість озброєння та чвари поміж козацькою старшиною визначили сумну долю й цього руху жителів як Черкащини, так і інших українських земель, де розпочалися криваві репресії з боку польських урядників.

Втім, ані черкащани, ані запорожці не збиралися схилити голови перед поневолювачами. Вже в лютому 1638 р. К. Скидан почав збирати нове військо на Січі для війни з поляками, які натомість готувалися до каральних акцій проти реєстрових козаків. Новим гетьманом запорожці обрали Якова Острянина, який вирушив із військом «на волость» уже в березні, розіславши традиційні універсали, що закликали жителів Подніпров'я братися за зброю. Досить швидко Черкащину знову охопило всенародне повстання. Так, наприклад, з Медведівки виступив загін під проводом отамана Івана Злого, який уславився тим, що розбив у Мотронинському лісі військову залогу С. Лаща¹⁴⁹. Проте основні бойові дії розгорнулися цього разу на задніпровській частині Черкаського староства, у районі Жовнина (нині Чорнобаївський р-н Черкаської обл.).

Позиція українського гетьмана під Жовнином (поблизу впадіння Сули в Дніпро) була зовсім непридатною для оборони. 10 червня 1638 р. почався штурм козацького табору, який не зумів стримати ворога. Вважаючи подальший спротив марним, Я. Острянин з невеликим загonom переправився через Сулу та відступив у межі Московії. Новим гетьманом обрали Д. Гуню, на той момент уже кошового отамана Запорозької Січі. Він зумів полатити табір, і наступного дня битва відновилася. У ніч на 15 червня з-під Чигирина з підкріпленням до Дніпра підійшов К. Скидан, але вже вранці на нього напали жовніри. Загін частково зміг прорватися до табору, але самого полковника Скидана тяжко поранили, і він повернувся до Чигирина. Дізнавшись за кілька днів, що на них насувається основна частина коронного війська на чолі з М. Потоцьким, Д. Гуня в ніч на 21 червня наказав спорудити через Сулу міст і відійти до річки Старець, де й споруджено новий табір. Почалася його важка облога. Тим часом польний гетьман наказав розіслати Черкащиною каральні загони, які мали знищувати все мирне населення краю. У такий спосіб поляки прагнули позбавити козаків будь-якої підтримки й живою силою, і провіантом, і зброєю.

Лише наприкінці липня 2 тис. козаків під проводом Філоненка зупинилися на правому березі Дніпра, навпроти обложе-

ного табору. Зібравши в селах Черкаського, Корсунського та Чигиринського староств нові сили, вони поспішали на допомогу обложеним козакам. Однак лише кільком сотням удалося переправитися через річку під шаленим артилерійським обстрілом поляків. Утративши віру в перемогу, козацька старшина знову почала виступати за примирення з Річчю Посполитою. Гіркий досвід Боровиці попереднього року змусив Д. Гуню залишити табір і відійти на Низ уночі 7 серпня 1638 р. Того ж дня повстанці уклали угоду з польськими урядниками. Після цієї капітуляції по всій Наддніпрянщині розпочався жахливий терор, жертвами якого стали тисячі українців. Жовніри та шляхта з нелюдським лютуванням не лише рубали голови та садовили на палі, але й піддавали простих людей нечуваним тортурам, у тому числі жінок і дітей, що засвідчують спогади очевидців (зокрема й з польського боку) тих подій. У результаті маси людей, передусім із Черкащини, рятуючись від насильства, переселялися на Слобожанщину та в межі Московської держави.

Фінальним акордом трагедії 1638 р. стало запровадження так званої «Ординації Війська Запорозького», прийнятої на сеймі ще 1 березня. Так, 9 вересня М. Потоцький скликав раду реєстрових козаків у Києві, на якій виклав основні умови цієї сеймової постанови, що ставили козаків у надзвичайно жорсткі рамки. Зокрема, ця Ординація «на вічні часи» скасовувала всі їхні пільги, прибутки, власне судочинство, право самостійно обирати собі старшину, призначала (замість гетьмана) комісара, котрого обирав сейм обов'язково лише із загалу польської шляхти. Резиденцією останнього, за традицією, мав був Трахтемирів, і лише він мав право судочинства над козаками. Без паспорта комісара під загрозою смерті ніхто не мав права йти на Запорожжя. Реєстр обмежувався 6 тис. осіб, а його представникам дозволялося поселятися лише в королівських містах Черкаського, Канівського, Корсунського та Чигиринського староств, що вкотре підтвердило винятковість Черкащини в історії козаччини та України загалом. При цьому на Січі відтепер повинна була постійно розташовуватися військова залога реєстровців, що мала не пропускати втікачів до Коша та не дозволяти низовцям будувати човни для морських походів на Крим і Туреччину.

4 грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став відбулася козацька рада, на якій М. Потоцький призначив комісаром реєстрового козацтва Петра Коморовського, а також нових полковників (чигиринський – Я. Закржевський, черкаський – Я. Гижицький, корсунський – К. Чиж, канівський – О. Сикержинський та ін.). Невдовзі власті Речі Посполитої наказали відновити й фортецю Кодак, що відбулося влітку 1639 р. Польській шляхті здавалося, що відтепер козацьку проблему вирішено назавжди, а козаки стануть покірними виконавцями її волі. Однак на Черкащині «градус конфліктності», хоч і не так помітно, як у попередні роки, і надалі залишався високим, продовжуючи зростати, накопичуючи «вибухову енергію», підживлювану помилковою політикою Речі Посполитої щодо України.